

Van de redactie

Religie is in onze samenleving, ondanks alle voorspellingen, niet op haar retour, integendeel. Ook in de populaire cultuur is dat goed te merken. Muziek en literatuur zijn daar een belangrijk medium om een religieuze boodschap uit te dragen.

In dit themanummer ruim aandacht voor de invloed van religie op de kunst die niet direct tot de canon wordt gerekend. Uit de bijdragen komt naar voren dat de religieuze oriëntatie veelal traditioneel christelijk tot extreem conservatief is.

Het nummer opent met een bijdrage van redactielid *Anton van Harskamp* over de invloedrijke 'christelijke' romans van Tim Lahaye en Jerry B. Jenkins, die ook in onze taal zijn vertaald, de *Left Behind* of *Verlaten* serie. Zij schrijven over een onderwerp dat in het evangelicale Amerika bijzondere belangstelling geniet: de bijbelse eindtijd en schetsen een toekomstbeeld, waarin de een wordt opgenomen in het Koninkrijk en de ander, die letterlijk naast hem zit, wordt verworpen. Dubbel angstaanjagend omdat de boeken zoveel invloed hebben in de VS.

Al heel lang populair maar dan vooral bij de christelijke jeugd, zijn de *Narnia* romans van C.S. Lewis, die binnenkort verfilmd zullen worden. Neerlandica *Kitty Nooy* schrijft erover. Lewis beschouwde zijn boeken, zeven in totaal, vooral als mythologie. In dit opzicht staan ze op een lijn met Tolkien en J.K. Rowling, de auteur van Harry Potter. Het geloof is dan ook niet manifest aanwezig, het zijn gewoon goed geschreven, spannende verhalen. Toch zijn Lewis' romans doorweven van duidelijk christelijke motieven, met name de Jezusfiguur.

Een kerk die herschape wordt in een poptempel, dat blijkt in de kerkelijke scene van Nederland een niet ongewoon beeld. *Johan Roeland*, religie-onderzoeker aan de Vrije Universiteit gaat in zijn artikel de grote betekenis na van reli-pop voor christelijke jongeren als alternatief voor de vaak afkeurenswaardige seculiere popcultuur vol seks en drugs. Onder het motto: 'Why should the devil have all the good music?'

Elvis Presley is nog steeds een van meest geliefde popzangers. *Fred Omvlee*, nog niet lang geleden gemeentepredikant te Monnickendam, nu vlootpredikant, neemt diens gospelmuziek als uitgangspunt voor ongebruikelijke kerkdiensten. In zijn artikel onderzoekt hij de missionaire betekenis van dit popidool, onder meer door een weergave van zo'n dienst. Zelf noemt hij het een continu tastende interactie tussen evangelie en cultuur.

De laatste bijdrage, van *Karen Pärna* (Universiteit Leiden) handelt over internet en kiest een wat ander perspectief dan de voorgaande. Daar ging het vooral om muziek en literatuur als medium van de christelijke boodschap. Zij analyseert de behoefte aan internet als een gebied waar religiositeit zich impliciet manifesteert, en gaat in op internet als religieus fenomeen, met hogepriesters en een eigen ethos van verlichting en bevrijding.

De verbeelding van de verschrikking

De *Left Behind* romans

Anton van Harskamp

Een Boeing 747 vliegt in de nacht boven de Atlantische oceaan, op weg van Chicago naar Heathrow. De gezagvoerder, Rayford Steele, heeft de automatische piloot ingeschakeld. Steele, getrouwd met een zeer gelovige vrouw, schudt de gedachten aan haar en zijn twaalfjarige zoon van zich af. Zijn gedachten zijn bij de aantrekkelijke stewardess die achter hem in de cabine werkt, Hattie Durham. Hij staat op, hij móet haar zien, en gaat de cabine in. Maar daar, in de verduisterde cabine, treft hij zijn knappe stewardess in fluisterende paniek aan, een paniek die overslaat naar het andere cabinepersoneel: tientallen medepassagiers zijn uit het toestel verdwenen, alleen hun kleren, trouwringen, tassen, gebitsvullingen liggen nog in de gangpaden en in hun lege stoelen! Passagiers worden hysterisch en gaan op zoek naar hun vrouw, hun man, hun vriend, hun kind. Steele begint te beseffen dat hij, en de meerderheid van de passagiers, zijn ‘achtergelaten’.

Dit is een samenvatting van een deel van het eerste hoofdstuk van *Left Behind*, een ‘christelijke’ roman die vanaf de publicatie in 1995 tot op heden miljoenen evangelicale Amerikanen fascineert. Het verhaal van de roman is uiteraard fictie, maar de plot van de roman heet gebaseerd te zijn op voorspellingen uit het bijbelboek *Openbaring van Johannes* over de komende eindtijd, althans volgens de bedenkers van het boek, de fundamentalistische predikant en radicaal rechts-republikeinse politieke activist Timothy LaHaye en de eigenlijke schrijver ervan, de even radicale, fundamentalistische ‘evangelical’ Jerry B. Jenkins.

De roman vertelt verder hoe over de hele wereld vliegtuigen neerstorten, hoe auto’s en treinen verongelukken omdat ook hun bestuurders plotseling verdwenen, weggerukt in het niets, hoe mannen wakker worden zonder hun vrouw naast zich in bed – want het zijn vooral vrouwen die verdwenen zijn – hoe alle kinderen van twaalf jaar en jonger verdwenen zijn, en vooral hoe chaos en paniek heersen, ook in het Chicago waar Steele’s Boeing naar terug gekeerd is, en waar Steele vaststelt dat ook zijn vrouw en zijn zoon er niet meer zijn.

Hij komt er gauw achter, met behulp van ‘achtergelaten’ boodschappen van zijn vrouw en van een opvallend genoeg niet verdwenen predikant, dat de ‘Rapture’ is geschied, de ‘Opname’ van de tot dan toe onzichtbare kerk, de ware gelovigen binnen en buiten de bestaande kerken. Alleen zij hebben de klank van ‘de laatste bazuin’ gehoord, alleen zij hebben Christus op de wolken zien verschijnen, alleen zij zullen samen met de doden die ooit gelovigen waren door Hem meegenomen worden naar boven, naar het hemelse, eeuwige leven, de overgrote meerderheid van de wereldbe-

volking achterlatend. In de roman is werkelijkheid geworden wat in die ene bijbeltekst staat:

Wanneer het signaal gegeven wordt, de aartsengel zijn stem verheft en de bazuin van God weerklinkt, zal de Heer zelf uit de hemel neerdalen. Dan zullen eerst de doden die Christus toebehoren opstaan, en daarna zullen wij, die nog in leven zijn, samen met hen worden weggevoerd op de wolken en gaan we de Heer in de lucht tegemoet. Dan zullen we altijd bij hem zijn. Troost elkaar met deze woorden (1 Thessalonicenzen 4: 16,17).

Het boek vertelt verder hoe Rusland en enkele Arabische staten vlak voor de 'Rapture' vanuit het Noorden Israël binnen gevallen waren, maar aanvankelijk op miraculeuze wijze verslagen werden, en hoe na de 'Rapture' staten tegen elkaar opstaan. Maar bovenal focust de roman op een man die na de 'Rapture' een bliksemcarrière op het internationale veld maakt: de zakenman en premier van Roemenië (!), van Romeinse afkomst wordt er bij verteld, Nicolae Carpathia, een knappe, charismatische, retorisch zeer begaafde figuur. Deze Carpathia slaagt erin secretaris-generaal van de VN te worden, zelfs binnen de VS alle macht naar zich toe te trekken, onderwijl de boodschap verkondigend van vrede tussen de volken, van harmonie en eenheid, van de noodzaak van één wereldregering onder zijn leiding, zelfs van één religie, een boodschap die bij vele mensen aanslaat.

Maar dan is het Steele ondertussen duidelijk geworden dat Carpathia de antichrist is (terzijde: vandaar dat vermeld wordt dat hij ook van 'Romeinse' afkomst is; de antichrist is volgens een lange protestantse en fundamentalistische traditie 'de Paus van Rome', alleen vonden kennelijk zelfs LaHaye en Jenkins dat het vandaag de dag niet meer kon om de paus als antichrist te betitelen, maar de connectie met Rome is gebleven).

Steele heeft zich samen met zijn ooit feministische en atheïstische dochter, met zijn predikant en nog enkele vrienden tot het ware christendom bekeerd, waarbij ze uiteraard atheïsme, feminisme en lauw geloof verworpen hebben. De antichrist is volgens Steele en zijn mensen voorzien in *Openbaring* en zal zich manifesteren met de boodschap van universele vrede, eenheid van alle religies, een wereldregering.

Steele en zijn bentgenoten vormen een commando, de 'Tribulation Force' – het 'verdrukkingscommando' heet het in de Nederlandse vertaling van de ooit gereformeerde uitgeverij Kok te Kampen – die in het geheim opereert vanuit een kleine kerk in Chicago. Want zij weten dat zij aan het begin staan van de zeven jaar durende tijd van de grote verdrukking, aan het einde waarvan de wederkomst van Christus zal plaatsvinden en het duizendjarig Rijk van God zal beginnen. Hun taak zal het zijn om in een door de antichrist beheerste wereld de antichrist te bestrijden: een religieuze, ondergrondse verzetsbeweging.

Eindtijdpornografie

Het boek werd direct zo goed verkocht, dat LaHaye en Jenkins besloten nog enkele boeken te schrijven. Uiteindelijk kwamen er twaalf delen. Het laatste, dat vertelt van de wederkomst van Christus na de grote slag bij Jeruzalem, het Armageddon, verscheen in 2004 (*Glorious Appearing/Wederkomst*). Negen jaar dus deden de boeken erover om de zeven jaar van ‘grote verdrukking’ te vertellen.

De verhalen in de boeken zijn geconcentreerd rond enkele karakters van het verdrukkingsscommando, maar vooral rond verschrikkingen en gruwelen die volgens de auteurs in vooral *Openbaringen* onze wereld aangezegd zijn, verschrikkingen en gruwelen die overigens in de boeken bijna en passant aangeduid worden, als speelden ze zich in een werkelijkheid af die niemand raakt. De aanduidingen van de plagen en ziekten die de wereld overvallen, van de vernietiging van wereldsteden door atoomaanvallen, van geweld in Manhattan bijvoorbeeld door aanvallen van terroristen – de verkoop van de boeken nam met 60% toe in de maanden na 9/11! – de beschrijvingen van het sterven van miljarden mensen, dat alles lijkt de hoofdfiguren van het verdrukkingsscommando niets te doen. Ook de stijl is onaangedaan. Zelfs de dood van de leden van het steeds met nieuwe en meer mensen aangevulde verdrukkingsscommando wordt koel beschreven, bijvoorbeeld de marteldood die de dochter van Steele door toedoen van beulen van Carpathia ondergaat. Het is, schreef een Amerikaans literaire recensent, pure eindtijdpornografie.

Niettemin, de boeken hadden en hebben een enorm succes, vooral in Amerika. Op dit moment, begin november 2005, zijn er daar volgens opgave van uitgever Tyndale ruim 62 miljoen exemplaren van de boeken verkocht. Alle boeken hebben de bestsellerlijsten gehaald. En dat waren niet alleen ‘christelijke’ lijsten, maar ook ‘gewone’ literaire bestsellerlijsten, bijvoorbeeld die van de prestigieuze *New York Times*. In 2001 was het toen verschenen *Desecration* (in Nederland vertaald als *Moord*) in de V.S. zelfs het best verkochte boek van het jaar.

Rond de boeken is ook een hele industrie gekomen. Tyndale is agressief in het naar voren brengen van een reeks producten waarin de *Left Behind* serie verwerkt is: een website (www.leftbehind.com), audiotapes, een serie voor kinderen, video's, dvd's, kalenders, strips, een handboek waarin de karakters en de gebeurtenissen in de romans bijbels verklaard worden; begin 2006 komen er *Left Behind* PC-games op de markt. Ook zijn er twee *Left Behind* speelfilms gemaakt (maar die worden alleen vertoond in het Amerikaanse kerkelijke circuit, er is juridische strijd over productie- en vertoningsrechten van de films). Ondertussen hebben LaHaye en Jenkins sinds 2004 al weer twee romans geschreven (*The Rising* en *The Regime*) waarin ze teruggaan naar de periode van vóór de ‘Rapture’, naar onze tijd dus, dat is de tijd van de ‘pretribulational tribulation’. Daarin gaan ze na hoe de komst van de antichrist vandaag de dag is voorbereid, anders gezegd hoe het met onze wereld zo ver heeft kunnen komen dat de tijd van de echte grote verdrukking onvermijdelijk is.

De *Left Behind*-boeken zijn in zo'n twintig talen vertaald, ook in het Nederlands dus. Hier halen alle delen minstens twee drukken, een aantal drie tot vijf drukken. Uitgeverij Kok doet er vermoedelijk goede zaken mee. Maar vergeleken met 'Amerika', waar volgens de godsdienstwetenschappers Forbes en Kilde één op de tien Amerikanen minstens één deel van de serie gelezen heeft, is het succes hier toch bescheiden.

'Theologie'

De verhaallijn in de boeken is gebaseerd op een complex van overtuigingen die karakteristiek zijn voor Amerikaanse fundamentalisten. Het is het – schrik niet – 'dispensational premillennialism'.

Een van de grondgedachten is, dat de geschiedenis van de mensheid verdeeld kan worden in 'dispensaties', perioden waarin God op verschillende manieren met de mensheid omgaat. Nu leven we in een onbestemde periode, de zogenaamde 'Church Age', waarin God tijdelijk z'n aandacht verschoven heeft van het uitverkoren volk Israël naar de heidenen. Maar deze tijd is niet zo onbestemd of de fundamentalist is er zeker van dat het merendeel van de mensheid zich van God heeft afgekeerd, dat ontwikkelingen alsmaar rampzaliger worden, en dat de apocalyptische klok steeds luider tikt – en het oordeel van God over de mensheid nabij is. Overigens, voor wat betreft de tijdelijke verschuiving van Gods aandacht van Israël naar de heidenen: Israël zal volgens de fundamentalistische religieuze ideologie die in de romans het verhaal leidt, weer volop in de aandacht van God staan wanneer de eindtijd nadert. Israël zal eerst naar het land terugkeren. Dat heeft al z'n staatkundig beslag gekregen in 1948, een teken voor fundamentalisten dat de eindtijd nadert. En in de eindtijd zelf, de laatste dispensatie, zal een klein deel van het volk Israël zich bekeren tot Christus, maar er zal tegen het einde van die zevenjarige tijd in en om Israël zo'n hevige strijd met de machten van de antichrist losbarsten, dat er slechts een kleine rest van bekeerde joden zal overblijven. Hoe dat ook zij, Israël is volgens fundamentalisten, ook in de romans, de focus van Gods handelen in het einde der tijden, 'the Jew is God's timeclock' kan men hen horen zeggen.

Verder met het premillennialisme. Om de betekenis van het voorvoegsel 'pre' te kunnen vatten, moeten we weten dat een flinke meerderheid van de Amerikaanse christenen in de negentiende eeuw 'postmillennialisten' waren. Zij geloofden dat mensen (Amerikanen) de van God ontvangen gelegenheid zouden hebben om het millennium, het duizendjarig rijk (vgl. Op. 20:4,5) te scheppen, en dat Christus na ('post') dat millennium zou terugkomen op aarde. Aan het begin van de twintigste eeuw had echter een groeiende groep christenen afstand gedaan van deze optimistische geschiedvisie. Men zag juist geen vooruitgang, maar achteruitgang van de geschiedenis. En er ontwikkelde zich het zogenaamde premillennialisme: de gedachte dat de tijd in moreel, spiritueel, economisch en vooral ook politiek opzicht zo zou verslechteren, dat het millennium, het vreedrijk, door de wederkomst van Christus bewerkt zou moeten

worden, met als consequentie dat Christus vóór ('pre') het millennium zou moeten wederkomen. De al aangeduide gedachte van de 'Rapture' die vooraf gaat aan een zeven jaar durend tijd van verdrukking is een nadere invulling van dit premillennialisme.

De lezers

Om enig begrip te krijgen voor het gegeven dat *Left Behind* juist in de V.S. zo aangeslagen is, moeten we een paar dingen weten over de lezers en over de Amerikaanse cultuur.

De meeste lezers van de boeken, schrijft godsdienstwetenschapper Amy Frykholm in een studie naar lezers van deze eindtijdliteratuur, zien zichzelf weliswaar niet als fundamentalisten, maar kunnen wel als 'evangelicaal' beschouwd worden. Dat laatste wil niet zeggen dat allen leden zijn van evangelicale kerken. Nee, er zijn onder hen ook leden van de zogenaamde main-stream kerken, van methodistische, episcopalistische en presbyteriaanse kerken, ook wel katholieken, mormonen. Er is zelfs een klein aantal lezers dat niets met religie en kerk heeft. Maar afgezien van de laatstgenoemde groep, de meeste kunnen we toch evangelicaal noemen.

Er is in de V.S. het fenomeen van het 'popular evangelicalism', het fenomeen dat evangelicale visies in de cultuur doorgedrongen zijn in een mate die in Europa ongekend is. Mensen die het 'popular evangelicalism' aanhangen, zijn mensen die geloofs-overtuigingen uit verschillende bronnen mixen, bijvoorbeeld uit de bijbel en uit de populaire cultuur, meestal niet bewust, dat wel. Het zijn daarmee mensen die niet als de leiders van kerkgenootschappen aan definities hechten, maar die wel de bijbel beschouwen als een boek van groot gezag, een boek ook waarin de waarheid voor het leven en voor onze geschiedenis wordt beschreven. Wat opvallend genoeg niet wil zeggen dat het doorgaans grote bijbellezers zijn, de meesten 'geloven' alleen maar dat er een boek is dat 'Bijbel' heet, waarin de waarheid gegeven is en ook de toekomst van de menselijke geschiedenis beschreven. Het zijn ook mensen die op de noodzaak wijzen van het hebben van een verlossende ervaring, een 'born-again' ervaring, en op de noodzaak van het kiezen voor of tegen een christelijk, goed leven, voor of tegen Christus. En het zijn mensen die erin geloven dat in deze tijd nog Christus zal terugkeren naar de wereld om een duizendjarig rijk te vestigen, en dat de terugkeer voorafgegaan zal worden door de 'Rapture', de Opname.

Dat laatste is hier uiteraard van belang. Waar voor de meeste Europeanen het begrip 'Rapture' onbekend is, en voor dat kleine deel van hen die er wel van weten, een hoogst bizarre geloofsovertuiging, daar hebben de meeste Amerikanen kennis van het begrip 'Rapture'. Het geloof in de binnenkort komende 'Rapture' en in een wereld die op een 'Tribulation' afkoerst is heel gewoon en zeker geen minderheidsvisie! De godsdiensthistoricus Paul Boyer schatte in 1992 dat er minimaal 15 miljoen volwassen Amerikanen zijn die vast geloven in de nu snel komende 'Rapture' en nog eens zo'n 30 miljoen

die geloven dat de komende ontwikkelingen in de wereld volgens bijbelse eindtijd-scenario's zullen verlopen. Het is vooral onder die 45 miljoen dat we de lezers van de *Left Behind* serie zullen kunnen vinden. Amy Frykholm stelde dan ook vast dat alle lezers die zij onderzocht heeft, al voordat ze de boeken ter hand namen, overtuigde eindtijdgelovigen waren (en, terzijde opgemerkt, het waren zonder uitzondering blanke 'popular evangelicals').

Frykholm noemt nóg twee veelzeggende en nauw met elkaar in verband staande kenmerken van haar *Left Behind* lezers. Ze stelt ten eerste vast, dat velen aanduiden hoe belangrijk hun kerk voor hen was als een sociaal en geestelijk huis, een warm 'Home', en, als ze niet zo'n 'Home' hadden, hoezeer ze ernaar verlangden. Ten tweede constateert ze dat de meeste lezers hun eigen geloof zagen als was het een getuigenis tegenover een wereld die steeds vijandiger werd tegen geloof en religie. Frykholm herkent in haar lezers een retoriek van afkeer van de wereld. Die uit zich echter niet, als bij traditionele fundamentalisten, in het zich terugtrekken uit de wereld, in een kleine fundamentalistische geloofsgemeenschap bijvoorbeeld, maar in de wil om met de godloze wereld de strijd aan te gaan, die wereld dus die niet alleen onder zal gaan, maar ook nog eens puur 'slecht' is.

Frykholm geeft dan in haar studie omstandig aan hoe we door deze kenmerken van haar lezers iets kunnen begrijpen van de aantrekkingskracht van deze romans voor de 'popular evangelicals'. De boeken beschrijven immers een omgeving waarin de wereld van hun geloof, dat is het 'evangelical America', bedreigd wordt door een wereld die zich van God heeft afgekeerd, hoe vervolgens een kleine groep gelovigen letterlijk verlost wordt ván die goddeloze wereld, maar hoe zich daarna toch een kleine, hechte groep nieuwe, christelijke gelovigen vormt, die strijden tegen de goddeloosheid ... en uiteindelijk zullen overwinnen.

De boodschap

Het woord 'aantrekkingskracht' van de *Left Behind* boeken is al even gevallen. Voordat dit opstel afgesloten wordt met het aanstippen van nog enkele duidingen van de aantrekkingskracht, moeten we nog zicht krijgen op de boodschap van deze romans. Ja, boodschap! Deze romans hebben die uitdrukkelijk. De auteurs geven ook in interviews, boeken, artikelen en op hun website vaak aan, dat het hen met *Left Behind* om 'de' boodschap gaat.

Die is: neem nú de beslissing om voor Christus te kiezen, nú is nog net niet te laat, nú kun je nog gered worden. Veelzeggend zijn de bewoordingen die LaHaye en Jenkins vaak gebruiken: beslis nú om *te staan met Jezus Christus*: 'to stand with Jesus Christ'. Dat is veelzeggend omdat die bewoordingen wijzen op nóg een boodschap die de boeken uitzenden naar hun gelovige lezers: neem een positie in binnen het politieke, sociale en culturele en religieuze leven van 'Amerika', ja, handel, vecht met echte gelovigen tegen de krachten van 'de wereld'. Feitelijk zijn de romans daarmee ook

gericht tegen de passiviteit van medechristenen die, zoals beschreven staat in verschillende delen van *Left Behind*, zich uit de strijd des levens terugtrekken en die ‘met hun bijbeltjes in de kelder blijven zitten’.

Hier stuiten we op één van de grote spanningen binnen het fundamentalistisch eindtijddenken. Ook als fundamentalisten de strijd aangaan met ‘de wereld’ en met de daar heersende godloze en goddeloze ideologie van het seculiere humanisme, de leer die de mens en niet God de maat van alle dingen maakt, kan men bij hen de neiging bespeuren tot escapisme, tot terugtrekking uit de onzuivere wereld. De eindtijdeer is immers een bij uitstek fatalistisch genre, een genre dat lijkt mee te delen dat het geen zin heeft om in de wereld te werken en te strijden met het kwaad, omdat die wereld immers binnenkort ten onder gaat. Maar toch onderdrukken vele radicaal conservatieve christenen tegenwoordig die neiging en zijn zij actief in de wereld, werken met extreem conservatieve, rechts-nationale programma’s op allerlei niveaus, in scholen, in de Republikeinse partij, bij verkiezingen voor verschillende soorten publieke functionarissen als politiechefs, sheriffs, rechters, bij acties tegen abortusklinieken, en waar niet al. De *Left Behind* boeken willen die radicaal conservatieve activiteiten feitelijk bevorderen. Ze bevatten aansporingen om tegen ‘de wereld’ te strijden.

De godsdienstwetenschapper en ‘eindtijdspecialist’ Stephen D. O’Leary heeft beschreven welke retorische effecten eindtijvertellingen kunnen hebben. Er worden volgens hem in het Amerika vanaf de jaren ’70 eindtijvertellingen vanuit extreem conservatieve hoek verteld die een ‘komisch’ plot hebben, geen tragisch en fatalistisch ‘plot’. Dat wil niet zeggen dat het verhaal humoristisch is, maar dat wil zeggen dat het leven en de geschiedenis nog steeds als ‘open ended’ worden geschetst. Dat is ook het geval in de *Left Behind* boeken, althans in de eerste zes tot zeven delen van de serie. In die eerste delen wordt het drama van de einde steeds opnieuw opgevoerd, de boeken laten de lezers het drama verbeeldend ervaren, maar tezelfdertijd wordt het einde alsmaar uitgesteld. In die eerste zeven delen van de serie kwam het einde maar niet in zicht. Auteurs die op de inzichten van O’Leary voortbouwen, wijzen er dan ook op dat de romans als retorisch effect hebben dat ze feitelijk de lezers aanmoedigen om een vitale rol, juist ook een politieke rol te spelen, teneinde de huidige wereld te maken tot een plaats die meer in overeenstemming is met Gods wensen, i.c. met de radicaal religieus fundamentalistische wereldbeschouwing. De werking van de romans, geeft een auteur aan die ook werkt met de inzichten van O’Leary, de godsdienstwetenschapper Glenn W. Shuck, is vooral gebaseerd op het bewerken van vrees voor de komende gruwelijke gebeurtenissen. De romans appelleren aan het gevoel dat de collectieve Amerikaanse evangelicale identiteit bedreigd wordt – een inzicht dat ook in het werk van de hierboven genoemde Amy Frykholm aanwezig is –, maar de romans gebruiken als het ware die vrees voor de komende gruwelijke gebeurtenissen als een middel tot het aanzetten tot actie van hun lezers. Dit dus niettegenstaande de fatalistische ideologie van het eindtijddenken: de onzekerheid, de vrees, én de druk op de evangelicale

identiteit worden als zo groot ervaren, dat men wel moet (meent te moeten) handelen. LaHaye c.s. zijn, aldus Shuck, 'reluctant rebels': ze zouden zich uit de wereld willen terugtrekken, hun ideologie lijkt dat ook te bevorderen, maar de bedreiging van hun identiteit is zo groot dat ze zich genoodzaakt voelen te vechten tegen die wereld.

De romans die een zo sterk fatalistische visie op de tijd uitdrukken, staan dan ook vol met politieke boodschappen, met oproepen aan de lezers 'to make a difference in this world'. Een paar voorbeelden van de boodschappen:

Vaak wordt gewezen op de gevaren die door economische globalisering 'Amerika' bedreigen, worden organisaties die veel weg hebben van de V.N., de Wereldbank, de Europese Unie, de Wereldraad van Kerken als instrumenten van de antichrist neergezet, wordt gewaarschuwd tegen een te invloedrijke federale regering, tegen de groeiende macht van Arabische staten etc.

Een groot aantal boodschappen in de romans zijn vooral, om zo te zeggen, van privé-politieke aard. LaHaye, nu in de zeventig, speelde een hoofdrol in organisaties van de zogenaamde 'New Christian Right', bewegingen als de 'Moral Majority', de 'Coalition for Traditional Values', 'Family Life Seminars'. Hij schreef daarnaast een hele serie boeken over gezinsleven en seksualiteit, onder anderen het eerste evangelicale 'seks handboek' voor gehuwden (*The Act of Marriage: The Beauty of Sexual Love*) en het sterk anti-homo boek *The Unhappy Gays: What Everyone Should Know about Homosexuality*. In *Left Behind* kan men dan ook de 'gewone' radicaal conservatieve boodschappen beluisteren over de slechtheid van o.a. de heersende liberale moraal, het feminisme, gezinsplanning, abortus, homoseksualiteit.

Neem bijvoorbeeld de boodschap met betrekking tot homoseksualiteit. Homoseksuele karakters komen frequent voor in de boeken. Maar zij zijn altijd vijanden van de kleine groep christenen of slaafse volgelingen van de antichrist. Daar is in de eerste serie bijvoorbeeld de harde, lesbische Verna die scherp afgezet wordt tegen de zachte vrouwelijkheid van de dochter van Steele, Chloe. Verna blijkt een grote bedreiging te zijn voor het voortbestaan van het verdrukkingscommando. In de latere delen komt een homoseksuele kunstenaar voor, Guy Blod, die neergezet wordt als een altijd giehelende nicht, maar wel de antichrist dient, etc. De boodschap is duidelijk: homoseksualiteit deugt niet.

Voor wat betreft man-vrouw verhoudingen moet overigens wel gezegd dat LaHaye en de romans niet een volstrekt traditioneel beeld daarvan geven. Steele wordt aanvankelijk neergezet als een 'mannenman', iemand met een mannenberoep, een leiderstype, traditioneel hoofd van een traditioneel gezin, geneigd om vrouwen als ondergeschikte wezens te zien. Maar naarmate zijn geloof krachtiger wordt blijkt hij zorgzamer te worden. Zijn mannelijkheid, schreef een recensent, wordt in de loop van het verhaal in de eerste boeken met tederheid verweven, vooral, uiteraard, jegens zijn dochter en de kleinzoon die hij in de loop van het verhaal krijgt. Hij leert zijn zachte en emotionele kanten te tonen. En hij leert als leider van het verdrukkingscommando zowel zijn auto-

riteit naar voren te brengen als tegelijk nederig daarover te zijn. En zijn dochter Chloe, de ex-atheïste en ex-feministe, die trouwt met Buck, vooraanstaand lid van het verdrukingscommando en één van de hoofdpersonages naast Steele, geeft aan zich wel te onderwerpen aan het gezag van haar man, maar laat ook duidelijk een eigen wil zien als ze zich tegen de wens van hem niet wil laten opsluiten in hun gezinnetje, maar in de wereld wil staan, vechten tegen de machten van de antichrist. Even terzijde, het ideaalbeeld van de man dat oprijst in deze boeken wordt ook uitgedragen in de in heel Amerika bekende, religieus-evangelicale mannenbeweging van de ‘Promise Keepers’: geen machismo in het man-zijn, juist ook zachte kanten van zichzelf tonen, en: hoofd van het gezin zijn, waar mogelijk een leiderschapsrol vervullen in de samenleving, maar in nederigheid en dienstbaarheid!

Hoe dan ook, de boodschap die *Left Behind* uitdraagt, is drieledig: bekeer je nú, trek je niet terug uit de wereld maar wees actief, en: handel volgens het radicaal religieus conservatieve programma van ons, fundamentalistische christenen.

De aantrekkingskracht

Om meer inzicht te krijgen in de aantrekkingskracht, moeten we twee zaken bedenken. *Aan de ene kant* zijn de boeken een vorm van entertainment. Waarbij we overigens niet moeten denken dat de verhalen waarvan mensen kennis nemen via entertainment, via populaire boeken, films, tv-programma's, géén invloed hebben op de manieren waarop mensen naar het leven kijken. De ‘grote verhalen’ die aanzetten tot denken over de zin van het leven, over de geschiedenis, over schuld en verlossing, schreef de Amerikaanse mediaspecialist George Gerbner een paar jaar geleden, worden voor de meeste mensen in het Westen tegenwoordig vooral door de entertainmentindustrie verteld. Aan de andere kant echter wordt de fictie van *Left Behind* geleid door (de fundamentalistische interpretatie van) een boek, de bijbel. Van de bijbel nemen vele Amerikanen aan dat dit Hét Boek is, het boek waarin het fundament van de werkelijkheid gelegd is, en dat een geschiedenis levert van de toekomst, ‘a history written in advance’, kunnen fundamentalisten zeggen (in het algemeen moeten we niet onderschatten hoe groot de neiging is bij velen om aan te nemen dat er ergens vast ligt, beschreven staat, hoe het met de geschiedenis en de wereld zal gaan). Het is vermoedelijk die combinatie van fictie en Hét Boek die *Left Behind* voor vele Amerikanen aantrekkelijk maakt.

Er is vervolgens het gegeven dat eigen is aan alle verhalen die door het ‘dispensational premillennialism’ geleid worden. Die verhalen bieden eerste de lezers de gelegenheid om de tekenen van tijd en geschiedenis te lezen; waarbij ze ten tweede de lezers de geruststellende boodschap meegeven dat alle verschrikkelijke gebeurtenissen in de wereld, al die oorlogen, rampen, plagen, overstromingen, een functie hebben in het goddelijke plan. Het ‘premillennialism’ in de romans geeft de lezer het gevoel dat de geschiedenis volgens een orde verloopt.

Uiteraard weet elke lezer dat de boeken fictie zijn, maar toch helpen ze de lezers de

tekens van de tijd en geschiedenis in grote lijnen te lezen. Zo geven de boeken de gelegenheid om de volgens vele Amerikanen veel te grote rol van de VN te veroordelen, om te begrijpen waarom er sektarische bewegingen met valse profeten en verlossers opstaan, om te duiden waarom de oorlogen en de berichten over oorlogen het nieuws meer en meer lijken te beheersen (vgl. Matt. 24: 4-12), vooral om te begrijpen waarom spanningen in Israël van zo grote betekenis zijn voor de wereld zijn. Even terzijde: het is de moeite waard om eens de in de V.S. veel geraadpleegde website *www.rapture-ready.com* van de Rapture-gelovige Todd Strandberg te bekijken; een website waarop ook naar de *Left Behind* serie verwezen wordt. Zelfs minieme politieke gebeurtenissen, als bijvoorbeeld het recente bezoek van de Russische president Poetin aan Nederland, worden daarop ‘bijbels’ geduid als gebeurtenissen die op de naderende ‘Rapture’ als begin van de eindtijd wijzen.

De boeken geven ook de gelegenheid om de eigen cultuur te begrijpen, en vooral te verstaan in welke zin de Westerse cultuur een ik-cultuur geworden is. Dit laatste is een punt dat hierboven nog niet aan de orde is geweest. In *Left Behind* en in ander werk van Tim LaHaye spelen teksten als bijvoorbeeld 2 Timotheus 3:1-7 een grote rol, teksten waarin volgens LaHaye aangeduid wordt, dat in ‘het laatste der dagen’ de mensen geheel en al op zichzelf gericht zullen zijn, zelfzuchtig zullen zijn, met meer liefde voor genot dan voor God en voor elkaar. Hoe dan ook: de aantrekkingskracht van de romans ligt voor een behoorlijk aantal lezers in de geruststellende mogelijkheid om ‘de tekenen der tijden’ te kunnen lezen, inclusief de tekenen van de eigen cultuur.

En tot slot mogen we aannemen dat de romans een zekere aantrekkingskracht hebben op een grote groep van Amerikanen, omdat ze als het ware teren op gevoelens van angst en onzekerheid over de toekomst, maar tegelijk die gevoelens door de plot van de boeken én door de verbeelding van verschrikkingen ook weer bestrijden. Een korte uitleg.

Als al gezegd: na 9/11 werden de boeken beter verkocht dan ooit. Er groeide na 9/11 in Amerika een gevoel van dreiging van kwaad. Volgens de hierboven genoemde Shuck en Frykholm was en is er bij vele Amerikanen zelfs een apocalyptisch besef, een angstig en onzeker besef dat hun wereld niet meer houdbaar is en op springen staat door toedoen van het kwaad. Het is in ieder geval zo dat zelfs wanneer we maar oppervlakkig kennisnemen van Amerikaanse cultureel-populaire producten, er vele films gemaakt worden, vele boeken geschreven die in de eindtijd spelen, en films en boeken waarin apocalyptische, dat is letterlijk de sluier van de werkelijkheid wegnemende boodschappen worden verkondigd. Opvallend is ook hoe vaak in verslaggeving van rampen en oorlogen, bijvoorbeeld in de verslaggeving van het beeld dat de stad New Orleans na Katrina liet zien, het woord ‘apocalyptisch’ wordt gebruikt.

Welnu, de *Left Behind* boeken, zo geven Shuck en Frykholm aan, temperen op twee manieren de gevoelens van ‘apocalyptische angst en onzekerheid’. Ten eerste door aan de evangelicalen onder hen het beeld voor te houden van de kleine groep onversaagde

christelijke strijders die alle ellende en gruwelen doorstaan, ten tweede vooral door de verschrikkingen die mensen volgens de auteurs waarschijnlijk te wachten staan in de verbeelding te representeren, letterlijk voor te stellen. De voorstelling, letterlijk het vóór je stellen van de oorzaken van angst en onzekerheid, blijkt paradoxaal genoeg die angst en onzekerheid te kunnen dempen. Dat dempen van de angst, ja, het geven van moed aan de evangelicale lezers van de romans, dat kan één van de effecten zijn van het lezen van de romans, en een mogelijke grond voor de populariteit van de romans, in het bijzonder onder evangelicale lezers.

Opvallend genoeg meent ook Tim LaHaye dat het juist de bijbelse ‘prophecy’ in het boek Openbaring is die gelovigen hoop geeft en troostend werkt! LaHaye beweert in de grond van de zaak dat de belangrijkste functie van *de verbeelding van de verschrikking* die Amerikanen zouden wachten, het troosten van de gelovigen is. Zo schrijft hij in een van zijn theologische boeken over de bijbelse prophecy die het verhaal van *Lef Behind* leidt:

De bijbelse ‘prophecy’ helpt ons om de toekomst bemoedigd in te zien, geeft ons leven zin in het hier en nu, en troost ons ... God ontwierp de bijbelse ‘prophecy’ om elk aspect van ons leven te verrijken en te versterken ... Door ‘prophecy’ wil Hij onze angst temperen voor de toekomst, zelfs als Hij gevoel prikkelt voor de duizelingwekkende verrassingen die zullen komen (LaHaye 2002: 44, 227).

De boodschap, zo zegt hij hiermee feitelijk, is: troost. Laten we hopen dat dit daadwerkelijk voor de vele Amerikaanse lezers van de *Left Behind* romans de échte boodschap is die ze ontvangen, en niet de bepaald afschuwelijke politieke en privaat-politieke boodschappen die deze romans óók uitzenden.

Literatuur

- Boyer, Paul, *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture*, Cambridge, Mass/London: The Belknap Press Harvard University Press 1992.
- Forbes, Bruce David/Jeanne Halgren Kilde eds., *Rapture, Revelation, and The End Times: Exploring the Left Behind Series*, New York etc.: Palgrave 2004.
- Frykholm, Amy Johnson, *Rapture Culture: Left Behind in Evangelical America*, Oxford etc.: Oxford University Press 2004.
- LaHaye, Tim, *The Merciful God of Prophecy: His Loving Plan for You in the End Times*, New York etc.: Warner Faith 2002.
- O’Leary, Stephen D., *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric*, New York/Oxford: Oxford University Press 1994.
- Shuck, Glenn W., *Marks of the Beast: The Left Behind Novels and the Struggle for Evangelical Identity*, New York/London: New York University Press 2005.

Christus Koning in Narnia

Kitty Nooy

Eindelijk worden ze verfilmd: de boeken van Narnia, het fantasieland waar C.S. Lewis in de jaren vijftig van de vorige eeuw maar liefst zeven kinderboeken over schreef. Het eerste deel zal in de sliptestream van films als *Harry Potter* en *Lord of the Rings*, die tot hetzelfde genre behoren, deze winter zijn debuut op het witte doek beleven. Misschien heeft het hoge christelijke gehalte een eerdere verfilming tot nu toe tegen gehouden. Verschillende Engelse kinderen komen namelijk in de afzonderlijke delen van de reeks op allerlei manieren in Narnia terecht en beleven op allegorische wijze belangrijke gebeurtenissen uit het christelijke verhaal. Lewis kenmerkte zijn boeken zelf voornamelijk als mythologie: hij wilde laten zien hoe Christus zou zijn als er een andere wereld zou bestaan die - net als de onze - verlossing nodig heeft. Welk beeld van Christus en het christendom komt uit de Narnia-boeken naar voren, geschreven door een man die zichzelf nota bene ooit atheïst noemde en het evangelie opvatte als 'een leugen die niets met het werkelijke leven van doen had'?!

C.S. Lewis bekeerd

Clive Staples Lewis, in 1898 geboren te Belfast, krijgt als zoon van een advocaat een protestants christelijke opvoeding. Na de dood van zijn moeder wordt hij als tienjarig kind naar kostschool gestuurd waar hij een verschrikkelijke tijd heeft. Wanneer hij zes jaar later een privé-leraar krijgt met een zeer rationele benadering van godsdienst, keert hij het christendom de rug toe. In het boekje *Surprised by Joy* staat te lezen hoe hij uiteindelijk toch 'tegen wil en dank' bekeerd werd tot het katholicisme. Lewis, die klassieke talen en Engelse literatuur had gestudeerd, doceerde in die tijd Engels aan het Magdalen College in Oxford: 'U moet zich voorstellen hoe ik daar op Magdalen College avond aan avond alleen in mijn kamer zat; telkens wanneer mijn gedachten maar een ogenblik van mijn werk loskwamen, voelde ik de gestage, onverbiddelijke toenadering van Hem die ik zo gaarne niet zou hebben ontmoet.'

Een van zijn beste vrienden was J.R.R. Tolkien, collega-docent in Oxford. Beiden waren lid van *The Inklings*, een groep die wekelijks bij elkaar kwam om voor te lezen uit eigen werk. Critici gaven hun de bijnaam The Oxford Christians. Uiteindelijk werd Lewis zelfs een belangrijke katholieke apologeet en was in de Tweede Wereldoorlog een geliefd radiofiguur met korte schetsjes, later gebundeld onder de titel *Mere Christianity*. Hij was een literaire duizendpoot, schreef gedichten, allegorische romans en sciencefiction, was recensent voor *The Times*, werd in 1954 hoogleraar Engelse literatuur van Middeleeuwen en Renaissance te Cambridge, maar was een groot deel van zijn leven eenzaam. De prachtige biografische film *Shadowlands*, met Anthony

Hopkins en Debra Winger in de hoofdrollen, laat zien hoe Lewis pas op hoge leeftijd de liefde van zijn leven ontmoet en zijn vrouw acht jaar later door een teruggekeerde botkanker weer verliest. De titel 'Schaduwlanden' is ontleend aan de boeken van Narnia.

In Engeland zijn de kronieken van het fantasieland Narnia vanaf hun verschijnen, nu ruim 50 jaar geleden, razend populair. Ook in Nederland zijn ze in verschillende perioden herdrukt. De mensen die de boeken als kind verslonden, herlezen ze met smaak als volwassene. Het zijn klassiekers, in het genre van Tolkien. Ook J.K. Rowling plaatst zich met haar Harry Potterboeken in deze traditie, een zelfverzonnen woord als dreuzel (muggle) doet denken aan de grappige typerende namen van personages bij Lewis zoals Eustaas Schreutel (Eustace Clarence Scrubb) en moeraswiebel (marsh-wiggle). De Narniaboeken zijn spannende kinderverhalen vol avonturen, goed verteld en pakkend beschreven. Echt lekkere lees- en voorleesboeken, een beetje Engels misschien en inmiddels een tikje ouderwets, maar desalniettemin zeer aangenaam. Het werkt lichtelijk bevreemdend ze nu slechts op hun christelijke dimensie te bekijken. Toch is dat wel degelijk een laag die de auteur er bewust ingelegd heeft, sterker nog: het was de reden dat deze verhalen geschreven werden.

De leeuw Aslan

In de verhalen over Narnia is een leeuw met de naam Aslan de Christusfiguur. Het lijkt logisch dat Lewis gekozen heeft voor de nobele verschijning van de leeuw, die vaak gezien wordt als de koning der dieren. Er zijn ook bijbelse associaties die de keuze voor een leeuw als Christusfiguur rechtvaardigen. Augustinus (354-430) was de eerste die Christus als de 'Leeuw van Juda' zag. Dit is terug te voeren op de zegenspreuk van Jacob in Genesis 49: 'Juda, ù zullen uw broeders loven (..) Een leeuwewelp is Juda (...) De scepter zal van Juda niet wijken, noch de heersersstaf.' De leeuw als beeld voor Christus Koning. In de Openbaring van Johannes (5:5) is ook sprake van 'de leeuw uit de stam Juda', met daarbij de toevoeging 'de wortel Davids', wat verwijst naar Christus in zijn rol als verlosser.

Beide functies, koning en verlosser, zijn in de verhalen van Narnia terug te vinden. Zo krijgt de leeuw Aslan verschillende titels: hij is de Koning, de Heer van het hele bos en de zoon van de grote Keizer die boven de zee woont. Aslan als verlosser is te zien in *De zereis van De Dageraad* waar de leeuw zichzelf 'de grote Bruggenbouwer' noemt. Dit slaat op de vergeving van zonden door het lijden van Christus, die daardoor de brug is geworden tussen de zondige mens en God. Niet voor niets is de leeuw aan het eind van dat boek heel even in een lam veranderd, wat doet denken aan het lam dat de zonden van de aarde wegdraagt. Door zijn keuze voor een leeuw laat Lewis Christus niet zozeer zien als de lijdende dienstknecht (ontleend aan Jesaja 53), maar eerder als een edele krachtige alomtegenwoordige macht, de uiteindelijke grondlegger en beschermer van het Rijk Gods. God zelf komt in de boeken eigenlijk niet voor, alles draait om

Christus. De verwijzingen naar hem zijn legio: Aslan wekt een vrouw tot leven, verandert water in wijn en herhaalt het wonder van de broodvermenigvuldiging. De naam 'Aslan' komt overigens gewoon van het Turkse woord voor leeuw.

Pasen

Lewis maakt niet alleen gebruik van Jezusverhalen, maar grijpt ook terug op andere delen van de bijbel en sprookjes. Zo houdt in *Het betoverde land achter de kleerkast*, het deel dat nu verfilmd is, een Witte Tovenares het land Narnia al meer dan een eeuw in een ijzige greep van 'altijd winter maar nooit kerstfeest'. Ook heeft ze een jongetje, dat zijn broer en zusjes verlaten en verraden heeft, in haar macht. Hier speelt Lewis leentjebij bij *De Sneeuwkoningin* van Hans Anderssen. De scène waarin de tovenares de jongen aan een boom vastbindt en op het punt staat hem met een mes te doden, verwijst naar het oudtestamentische offer van Izaäk. Dit keer is er echter geen ram in de struiken, maar redt de leeuw het leven van het kind door zijn eigen leven in diens plaats te geven. Hij wordt vastgebonden op de Stenen Tafel, terwijl de menigte hem schopt, slaat en bespuugt. Men schimpt 'eigenlijk is het maar gewoon een grote kat'. Aslan blijft rustig onder alle vernederingen, hij is niet boos en niet bang, alleen verdrietig - zo gaat hij zijn dood tegemoet. Net als Jezus is hij bij het ochtendgloren verdwenen als twee meisjes hem gaan zoeken. 'Ze hadden toch in elk geval zijn lichaam met rust kunnen laten', klagen zij. Dan staat hij daar opeens, stralend in het licht van de opgaande zon en de kinderen vragen: 'Ben je geen geest?'

Waar Lewis eerst verschillende verhaalelementen en sprookjes vermengt tot één betekenisvol kinderverhaal, volgt de schrijver bij de dood en opstanding van Jezus het evangelie op de voet. Door deze gedetailleerde weergave onderstreept hij dat de belangrijkste daad van Jezus was dat hij zijn leven offerde ter vergeving van de zonden van de mensen. Omdat het zo spannend beschreven is en de lezer al van dat bijzondere dier is gaan houden, beleef je dood en opstanding in alle vernedering en opluchting intens mee.

De identificatiemogelijkheden zijn in dit kinderverhaal groot. Het is Lewis' bedoeling om de lezers op deze manier *feeling* te laten krijgen voor het evangelie. De auteur legt de leeuw zijn bedoeling met de Narnia-boeken in de mond, wanneer hij het koninklijke dier laat uitleggen dat de kinderen hem ook in hun eigen wereld kunnen vinden, 'maar daar heb ik een andere naam. Bij die naam moeten jullie me leren kennen. Dat is de hele reden waarom jullie naar Narnia zijn gehaald: jullie hebben me hier een poosje gekend, zodat jullie me daardoor beter zullen leren kennen in jullie eigen wereld'. Een vrij expliciete vorm van evangeliseren.

De appel

Toen Lewis al vijf Narniaverhalen geschreven had, verzoon hij de ontstaansgeschiedenis van het fantasieland. Dat is de reden waarom de meeste leeslijstjes beginnen met deel

zes: *Het neefje van de tovenaars*. Het is een goed voorbeeld van hoe Lewis het begin van de bijbel gebruikt voor zijn scheppingsverhaal van Narnia. Eerst is er niets, dan zingt de leeuw de sterren aan de hemel. De natuur en de dieren komen met elk een eigen melodie tot leven. De kinderen Polly en Digory zijn vanuit Engeland via magische ringen naar Narnia gereisd en maken het wonderbaarlijke ontstaan van dit nieuwe land mee. Alleen hebben ze in hun kielzog per ongeluk een gemene tovenaars meeegenomen. Dus Narnia is nog geen uur oud of het kwaad heeft zijn intrede al gedaan. 'Uit dat kwaad zal kwaad voortkomen'.

Alleen een appel kan het kwaad voor een tijdje afwenden. Digory moet een appel gaan halen uit de paradijsstuin. Natuurlijk heeft hij de neiging een hap te nemen. Maar er is een groter innerlijk conflict: de tovenaars beweert dat de appel zijn doodzieke moeder kan redden. Het lukt de jongen ook deze verleiding te weerstaan en de appel aan de leeuw te geven om het land te redden (omdat hij in de ogen van Aslan meelevende tranen had gezien om zijn moeder). Digory krijgt daarop een andere appel die zijn moeder geneest. Eind goed, al goed. Ondertussen heeft de lezer geleerd dat God zich het leed van de mensen aantrekt en dat goede daden en een deugdzame inborst beloond worden. En wist u dat als je één goede daad doet, je beloning meestal is dat je er nog een mag doen, 'een moeilijkere en nog betere'?!

Maar hoe zit het volgens Lewis met het kwaad in de mens? 'Je bent afkomstig van het geslacht van Heer Adam en Vrouwe Eva', laat hij Aslan zeggen, 'dat is aan de ene kant eervol genoeg voor de armste schooier om met opgeheven hoofd te lopen, en aan de andere kant genoeg schande voor de hoogste keizer om met gebogen schouders te lopen. Wees er tevreden mee.' Een beetje erfzonde lijkt daar wel in te zitten. Toch ligt bij Lewis de nadruk op de vrije wil van iedere mens om voor het goede, dan wel het kwade, te kiezen.

Goed en kwaad

Maar wat is dan kwaad en wat het juiste pad? Uit de gebruikte bijvoeglijke naamwoorden valt makkelijk op te maken welk soort gedrag Aslan behaagt en waar hij niets van moet hebben. De slechteriken zijn hooghartig, bloeddorstig, wellustig, egoïstisch en wreed. Zij besteden geen aandacht aan anderen, of alleen om hen te gebruiken voor eigen gewin. Ze hebben geen spijt van het leed dat zij hun medeschepselen berokkenen en voelen zich boven alle wetten verheven. Onze helden daarentegen zijn dapper, eerlijk, betrouwbaar, vriendelijk, meelevend en waardig. Ze zijn hoffelijk, helpen anderen en zetten zich met gevaar voor eigen leven in voor het goede, voor Aslan. Ze gedragen zich als koninklijke ridders. Regelmatig moeten de kinderen lichamen afzien op zware tochten, maar ze mogen daarna ook enorm genieten.

Lewis beschrijft een wereld, Charn, waar de dood en de haat heerst. Het is er donker en koud, mistroostig, hopeloos en leeg, niets kan er leven. De heerseres vermoordt iedereen die haar dwarsboomt, het volk is er alleen om haar wil te doen.

Aslan vernietigt die wereld met de woorden ‘laat dit een waarschuwing zijn voor het geslacht van Adam en Eva’. Daartegenover plaatst de auteur Narnia waar het warm en groen is, rustig en vredig. Hij stelt leven tegenover dood, liefde tegenover haat en vrije wil tegenover dwang en slavernij. Zelfs de dieren van Narnia zijn vrije onderdanen en niet onderworpen aan de mens. En een pratend dier eet je niet op!

Ontdraken

Aslan wordt beschreven als een stralende grote leeuw waar iedereen aan de ene kant bang voor is, terwijl men zich tegelijkertijd ook rustig en blij voelt in zijn nabijheid, althans de mensen van goede wil. Kwade krachten schuwen zijn aanwezigheid en kunnen zelfs niet tegen het horen van zijn naam. Het is onmogelijk te liegen wanneer je hem in de ogen kijkt; verschillende keren bekennen hoofdpersonen voor zijn aangezicht spontaan hun schuld. De leeuw is streng en veeleisend, wie echter berouw toont wordt vergeven. Zo niet, dan volgt er straf, maar alleen de allerhovaardigsten komen niet tot inkeer.

Hoogmoed komt altijd ten val. In *De zeereis van de Dageraad* is het Eustaas Schreutel die tijdelijk verandert in een draak, wat hem ten goede komt. Eustaas hield van pesten en de baas spelen. Hij was niet erg moedig, maar wel huilerig, onbeleefd, verwend en verwaand. Hij liegt, zeurt en mokt de hele tijd, maar aan dit onplezierige humeur komt een eind zodra hij een tijdje draak is geweest en zich zeer eenzaam heeft gevoeld. Het afpellen van de drakenhuid door Aslan doet pijn. Na een onderdompeling in een bron is hij “ontdraakt”. Water reinigt en deze doop maakt weer een mens van hem. Personen die tot inkeer zijn gekomen, behoren nadien volledig tot het kamp van de goeden, ze krijgen een gesprek onder vier ogen met de leeuw en niemand praat er meer over.

De wegen van Aslan zijn niet ondoorgrondelijk

Hoe de wegen van Aslan werken is het best te zien in *Het paard en de jongen*. De hoofdpersoon, Shasta, is als baby in een bootje aangespoeld bij een arme visser. Als deze op het punt staat het kind na jaren van slavenarbeid te verkopen, vlucht de jongen. Op cruciale momenten onderweg speelt een leeuw of kat een belangrijke rol. Als Shasta aan het eind van zijn vluchtpoging verdwaalt in de mist, vindt hij zichzelf erg zielig omdat alles naar zijn idee tegenzit. Dan blijkt er iemand naast hem te lopen. Shasta vraagt bang ‘wie bent u’ en een diepe stem antwoordt: ‘iemand die al lang wacht tot jij iets zou zeggen’. Het is Aslan en hij vertelt Shasta dat-ie helemaal niet zo’n pechvogel is, maar dat hij juist telkens hulp heeft gekregen: de leeuw was degene die zijn bootje aan land deed aanspoelen, anders was hij doodgegaan van honger; de leeuw heeft hem opgejaagd zodat hij het meisje Aravis ontmoette, dat voortaan zijn reisgenoot zou zijn; de leeuw heeft hem in de gedaante van een kat gezelschap gehouden tijdens een lange angstige nacht tussen graftomben en de jakhalzen op afstand gehouden –

kortom, Christus brengt mensen bij elkaar en beschermt hen in moeilijke tijden.

Maar het was ook de leeuw die het meisje Aravis aanviel en verwondde. Aan Shasta wordt niet uitgelegd waarom Aslan dat gedaan heeft, want iedereen krijgt alleen zijn eigen verhaal te horen. Aravis leert later dat de krassen op haar rug een vergelding waren voor de zweepslagen die een slavin door haar schuld opliep toen zij, Aravis, was gevlucht. 'De krabben op jouw rug waren, wond voor wond, pijn voor pijn, bloed voor bloed, gelijk aan de zweepslagen op de rug van de slavin.' Tegenslagen in het leven zijn dus zetjes in de goede richting die de mens soms verkeerd interpreteert (zoals Shasta niet zag hoe de bedreiging van een leeuw hem de vriendschap van Aravis opleverde) of het zijn vergeldingen voor eerder gedane fouten (zoals de pijn die Aravis moest verduren).

Aslan weet wat de mensen nodig hebben, maar heeft toch graag dat zij erom vragen. Het duurt soms lang voordat je wordt verhoord, want hij grijpt in op *zijn* tijd, niet op de onze. De gelovigen weten dat ze standvastig en trouw moeten blijven, dat ze ondertussen ook zelf dapper moeten doorzetten en niet moeten wachten totdat hij het wel voor ze doet. Niets gebeurt toevallig, Aslan weet overal vanaf.

De sceptici redeneren dat Aslan óf dood is, óf niet aan onze kant staat, óf dat iets hem tegenhoudt, want waar is hij anders? 'Ze zeggen dat hij weer levend is geworden, maar je merkt er niets van.' Lewis voert het grappige personage van de moeraswiebel op om het pleit ten gunste van de gelovigen te beslechten. Een moeraswiebel heeft het meest pessimistische karakter dat maar denkbaar is. Wenst er eentje je per ongeluk 'goedemorgen' dan is dat al zo positief dat hij het meteen zal willen relativeren met: 'hoewel ik met *goed* niet bedoel dat het niet zou kunnen gaan regenen of misschien wel sneeuwen, of mistig worden, of onweren'. Als hij gaat vissen denkt hij niets te zullen vangen en heeft hij beet, dan is-ie bang dat het niet zal smaken. Kortom, moeraswiebels rekenen altijd op het ergste, zodat ze zich er dan zo goed mogelijk doorheen kunnen slaan. Het is deze zwartkijker die zegt dat het hem niets zou verbazen als de mensen die beweren dat er geen Aslan bestaat gelijk hebben, maar zelfs als het allemaal verzinsels zouden zijn 'dan kan ik alleen maar zeggen dat die verzonnen dingen in dat geval heel wat belangrijker voor mij zijn dan de echte'. Deze ouwe mopparaar kiest liever voor de droom van een wereld van Aslan – met het risico bedrogen uit te komen – omdat die zoveel mooier is dan de door hem gekende realiteit. Wie meerdere delen uit de Narnia-reeks heeft gelezen, weet dat de ongelovigen ongelijk hebben, zij hebben Aslan al eerder meegemaakt en weten dat de leeuw altijd op het juiste moment komt opdagen.

Jihad

Aslan geeft ieder mens in het leven een opdracht mee, zo leren we uit het verhaal van *Prins Caspian*. De kinderen die de prins moeten redden worden op Aslans adem over een afgrond naar de wereld van Caspian geblazen, een wereld waar de lucht minder

helder is waardoor je minder helder kunt nadenken, maar als je je best doet dan is het mogelijk om je de gekregen taken te herinneren. De opdrachten van Aslan moeten altijd uitgevoerd worden, zelfs met gevaar voor eigen leven. In de meeste boeken over Narnia staat wel een zin die indiceert dat men graag zou sterven voor Aslan, omdat een leven zonder hem toch geen leven is.

De strijd tussen goed en kwaad is een basisgegeven in veel kinderboeken en het is misschien niet verwonderlijk dat het een speerpunt is in de verhalen over Narnia, die zo vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn geschreven door een auteur die zelf in de Eerste Wereldoorlog gewond raakte aan het front. Toch is de felheid waarmee bijvoorbeeld in *Het laatste gevecht* een soort heilige oorlog wordt gestreden in een sfeer van ‘wie niet voor mij is, is tegen mij’ door onze huidige ogen gezien op zijn minst verbazingwekkend.

Verschillende keren trekken personages er ook op uit om de dood van een geliefde te wreken, zo vaart Prins Caspian ‘een jaar en een dag’ om de verbannen vrienden van zijn vader te vinden en zonodig hun dood te wreken. Later trekt zijn zoon ten strijde om wraak te nemen op een giftige slang die zijn moeder vermoordde. Zulke vormen van wraak lijken in deze boeken de gewoonste zaak van de wereld. In deze tijd van angst voor extremisme, terrorisme en fundamentalisme hebben we gezien wat voor gevaarlijk mengsel deze combinatie van gehoorzaamheid, gewelddadigheid en wraakzucht in een religieuze context kan zijn.

De duivel

In *Het laatste gevecht* wordt letterlijk een laatste strijd op leven en dood gevoerd voordat de wereld van Narnia ophoudt te bestaan. De kinderen vechten aan de kant van Aslan, maar zijn ver in de minderheid. Toch worden ze aangespoord hun leven voor de goede zaak te geven: ‘Vergeet niet dat er aan alle werelden een einde komt en dat een eervolle dood een kostbare schat is, waarvoor niemand te arm is’. De vijand drijft hen in de richting van een stal om ze te offeren aan hun duivelse godheid, Tash, die daarbinnen is en die hen zal verslinden. Eenmaal binnen blijkt de deur van de stal de poort naar de hemel, de vijanden die ze meeslepen op hun tocht naar de dood, worden opgeslokt door Tash, maar de kinderen vinden daar het Rijk van Aslan: ‘In onze wereld is er ook eens een Stal geweest met iets erin dat groter was dan onze hele wereld.’

Vanuit de stal is men getuige van het einde van Narnia. Aslan roept iedereen naar huis. Van de dieren tot de sterren, ze komen allen aanrennen en kijken Aslan in de ogen. Voelen ze haat voor hem, dan zwenken ze naar zijn linkerkant en verdwijnen voorgoed in zijn schaduw, de anderen komen binnen. Het doet in eerste instantie een beetje aan Mengele denken uit de concentratiekampen, die de mensen naar links of rechts, naar leven of dood wees. Maar opvallend aan Lewis’ Dag des Oordeels is dat niet Aslan beslist, maar het hart van de mensen zelf. Als dat aan Tash behoorde, dan komt die akelige god hen nu ophalen. Toch zien de kinderen later een enkele aanhanger

van Tash in het paradijs, want als mensen een goed en zuiver hart hadden, konden ze wel een aanhanger van Tash zijn, maar dan behoorden ze toch Aslan toe. Andersom is echter ook waar, zo legt de leeuw uit: ‘Als iemand in mijn naam een wreedheid begaat, dan is, al zegt hij ook de naam Aslan, Tash degene die hij dient.’

Het Rijk van Aslan lijkt precies op Narnia, alleen is alles mooier, kleurrijker, groter en echter. Narnia (en ook onze wereld) was slechts een kopie van het echte Narnia, het zijn schaduwlanden, ‘dat staat allemaal in Plato’. Zelfs ieder grassprietje heeft in het eeuwige leven meer betekenis. Alle angst is verdwenen, de kinderen zijn eindelijk thuis: ‘En terwijl Hij [hier voor het eerst geschreven met een hoofdletter] sprak zag Hij er in hun ogen niet langer uit als een leeuw; maar die dingen die daarna begonnen te gebeuren waren zo indrukwekkend en prachtig dat ik ze niet op kan schrijven. En voor ons is dit het einde van alle Narnia-verhalen, en we kunnen naar waarheid zeggen dat ze lang en gelukkig bleven leven – voor altijd. Maar voor hen was het nog maar het begin van het echte verhaal. Hun hele leven in deze wereld en al hun avonturen in Narnia waren niet meer dan de omslag en de titelpagina geweest: nu begonnen ze eindelijk aan Hoofdstuk Een van het Grote Verhaal dat niemand op aarde nog gelezen heeft, dat voor eeuwig door blijft gaan en waarin ieder hoofdstuk nog mooier is dan het vorige.’ Met deze slotalinea, waarin het slot van het Johannes-evangelie doorklinkt, eindigen de boeken van Narnia.

Conclusie

Het beeld van het christendom zoals dat oprijst uit de boeken over Narnia, is dat van een springlevende godsdienst, een levenshouding die op ieder uur van de dag van belang is. Alles wat je zegt en doet, al je daden, je houding tegenover situaties en anderen – alles is doordrongen van het christendom. Het raakt jong en oud, mens en dier, en is niet slechts iets ouderwets dat alleen voorbehouden is aan grootouders, zoals in bijvoorbeeld de boeken over *Polleke* van Guus Kuijer.

Christus wordt afgebeeld als de goede herder, een vaderfiguur, streng en veeleisend. Hij ziet alles, telt alle haren op je hoofd en niets valt buiten zijn zorg. Hij kent het antwoord op alle vragen. Je moet gehoorzamen en de wetten in acht nemen. In zijn nabijheid word je vanzelf godvrezend. Hij kent een systeem van belonen en straffen, al is hij eerder een rechtvaardige rechter dan Sinterklaas. Maar wie hem aankijkt bekent vanzelf schuld en wie berouw heeft wordt vergeven. Lewis omarmt een heel devote Jezus-lijdensmystiek. In het beeld dat hij van het christendom heeft en geeft, is hij typisch een kind van zijn tijd: christocentrisch en triumphalistisch, met grote nadruk op het hiernamaals. Het is een beeld dat onder christenen van tegenwoordig lang niet meer door iedereen gedeeld wordt. In die zin maken de boeken dan ook een nogal gedateerde indruk.

Maar deze analyse van alleen het christelijke element doet de Narnia-reeks geen recht. Het is misschien bijna niet te geloven, maar het zijn enorm leesbare boeken, vol

spanning en avontuur, omdat het meeslepende verhaal de boventoon voert over de levensbeschouwelijke les, waarbij Lewis geslaagd is in zijn opzet om het evangelie smakelijk te verpakken. Het is de verdienste van de auteur dat de verhalen op verschillende niveaus te lezen zijn.

Ik ben benieuwd hoeveel bijbelse verwijzingen in de film behouden zijn. Dat de filmmakers geheel op de lijn van het spannende verhaal zijn gaan zitten en het christendom eruit geschreven hebben, lijkt me niet mogelijk gezien het bijbels fundament waarop de boeken zijn gebouwd. De vraag is dus eerder of de film eenzelfde soort christendom zal laten zien. Spannend zal-ie zeker worden. Veel kijkplezier!

‘You are the song inside my heart’

Over reli-pop en christelijke kunst

Johan Roeland

In 2002 debuteerde de Nederlandse band At The Close Of Every Day in het alternatieve popcircuit met het bijzondere *Zalig zijn de armen van Geest*. Dit debuut werd door de muziekers vol lof ontvangen. De VPRO schreef over de titelsong: ‘Het is godsvrucht, ja, en nog gemeende godsvrucht ook’, om de recensie te besluiten met de opmerking, dat de muziek ‘godsgruwelijk mooi’ is. Meerdere recensenten namen religieuze bewoordingen in de mond om de band en de muziek te omschrijven. De christelijke achtergrond van de band gaf daar aanleiding toe, evenals een aantal teksten van *Zalig zijn de Armen van Geest*, waarin duidelijke religieuze verwijzingen aanwezig zijn. De titelsong, waarin een gedeelte van de bergrede van Jezus muzikaal vertolkt wordt, is het meest duidelijke voorbeeld daarvan. Andere passages zijn wat impliciet, zoals de laatste woorden van *Lower world*: ‘I know a sailor, who knows a safe haven. You might take on water, still trust in him.’ Teksten als deze geven aanleiding At The Close Of Every Day als reli-pop te beschouwen. Niettemin distantieert de band zich van dit label, en beweegt zij zich voornamelijk buiten het reli-popcircuit, zonder zich te distantiëren van haar christelijke geloofsovertuigingen.

At The Close Of Every Day maakt deel uit van een aantal overwegend alternatieve pop- en rockbands met een christelijke achtergrond, die zich voornamelijk buiten het voor christelijke popmusici geijkte reli-popcircuit bewegen, en zich distantiëren van het reli-pop label. Het zijn de bands van de labels Sally Forth en Volkoren, waaronder The Spirit That Guides Us, This Beautiful Mess en Brown Feather Sparrow, en een groeiend aantal jonge bands die geïnspireerd zijn door deze bands. In de tweede paragraaf van dit artikel bespreek ik deze scene tegen de achtergrond van de reli-pop, waarbij ik mij met name richt op de perceptie van het onderscheid seculier – christelijk bij een aantal van de muzikanten van deze bands. Dit onderscheid tussen seculier – christelijk speelt een belangrijke rol in de reli-pop. Ik zal aantonen dat deze muzikanten vooral verschillen van de reli-pop in hun interpretatie van dit onderscheid. Vervolgens zal ik echter ook aangeven dat er een verwantschap is tussen deze muzikanten en de reli-pop. In de eerstvolgende paragraaf geef ik een korte beschrijving van de reli-pop, beginnende met een verslag van een reli-popconcert dat vorig jaar in Houten georganiseerd werd.

‘Why should the devil...?’

I want the people to know, that he saved my soul
But I still like to listen to the radio
They say ‘rock ‘n roll is wrong, we’ll give you one more chance’
I say I feel so good, I got to get up and dance

I know what's right, I know what's wrong, I don't confuse it
All I'm really trying to say is: Why should the devil have all the good music?
I feel good every day, because Jesus is the rock and he rolled my blues away

They say to cut my hair, they're driving me insane
I grew it out long to make room for my brain
But sometimes people don't understand
What's a good boy doing in a rock 'n roll band

There's nothing wrong with playing blues licks
But if you've got a reason tell me to my face: Why should the devil have all the good music?
There's nothing wrong with what I play, because Jesus is the rock and he rolled my blues away

I ain't knocking the hymns, just give me a song that has a beat
I ain't knocking the hymns, just give me a song that moves my feet
I don't like none of those funeral marches, I ain't dead yet!
Jesus told the truth, and Jesus showed the way
There's one more thing I'd like to say
They nailed him to the cross and they laid him in the ground
But they should have known you can't keep a good man down
I feel good every day I don't want to lose it
All I wanna, all I wanna know is: Why should the devil have all the good music?

I've been filled I feel okay, Jesus is the rock and he rolled my blues away
Larry Norman, 1971

20 november 2004. Rond zes uur 's avond loop ik de Opstandingskerk in Houten binnen, waar vandaag Cocoon 2004 plaats vindt, een jaarlijks muziekfestival dat georganiseerd wordt door een aantal jongeren uit de Protestantse Gemeente van Houten. De kerk heeft een ware metamorfose ondergaan: van een gebouw dat qua interieur duidelijk protestants is, blijkens de centrale plaats van de preekstoel en het Woord, naar een donkere, atmosferische poptempel, waarin de preekstoel vervangen is door een poppodium, opgelicht door spotlights, links en rechts geflankeerd door boxen en videoschermen, waarop beelden van de spelende band en het publiek geprojecteerd worden. Op het podium dansen, zingen en rappen de meiden van de r&b/hiphop-formatie Defe@t. Het publiek, overwegend jonger dan vijftientig jaar, luistert, danst of drinkt wat in de lounge bar achter in de zaal. De muziek staat hard; de bastonen dreunen door tot in je lichaam. De muziek, het geluid, het dansen, de donkere ruimte, de spotlights: in alles doet deze ruimte denken aan een popzaal of discotheek, met dat verschil, dat dit alles plaatsvindt in een kerk, dat het georganiseerd is vanuit een protestantse gemeente, dat het publiek grotendeels uit christelijke jongeren bestaat, en dat de bands zich veelal als christelijk profileren, zich onderscheidend van wat dan 'seculier' genoemd wordt. Wat overigens niet betekent dat de bands in muziekstijl verschillen van seculiere bands. Bad Red Car, een Belgisch bandje dat na Defe@t speelt, maakt muziek in de lijn van de seculiere punkrockband Greenday. Outsmarted,

dat later op de avond speelt, is britrock in genre, refererend aan Muse, en britrock in performance: een zwart jaren '80 kapsel, zwarte kleding, stropdasje, heftig rockend, gitaren tot op de grond. Later op de avond speelt de energieke skapunkband Make Up Your Mind. De zanger – stekels, stropdas, roodzwarte sokken in sportschoenen – wervelt over het podium. Make Up Your Mind's punkrock is harde en snelle feestmuziek. De band brengt een explosie van een dansend en springend publiek teweeg. Het genre is populair in de seculiere wereld; de wijze waarop de band speelt verschilt niet van seculiere bands; niettemin profileert de band zich als christelijk. De up-tempo skapunk-uitvoeringen van een aantal klassieke worshipsongs hoeft dan ook niet te verrassen. Evenmin is het vreemd als de zanger op een gegeven moment zegt: 'We zijn hier ook wel om te feesten, maar we staan hier vooral om Jezus te aanbidden, om Jezus groot te maken.' Hij vraagt iedereen om te gaan zitten, neemt een kruk en zingt, begeleid door een akoestische gitaar, één hand omhoog geheven: 'Here I am, God. I'm longing for you. I'm willing to give my heart. (...) You are holy, you are worthy all my praise.' Het publiek is stil, luistert, of zingt mee. Na deze song vervolgt de band met het gebruikelijke gitaar-geweld; eerst een uptempo skapunk-interpretatie van 'America' uit West Side Story, waarna de band afsluit met een even stevige interpretatie van een worship song, 'Our God is an Awesome God'.

'Jesus music'

Het Houtense Cocoon-festival is onderdeel van een omvangrijke christelijke *pop culture*, een jeugdcultuur die zich manifesteert in festivals, popconcerten, jongerendagen, jeugdcafés, en jeugdkerken, waarin christelijke popmuziek, ook wel reli-pop genoemd, een belangrijke rol speelt. Alleen al in Houten vonden in de tijd van Cocoon verschillende reli-pop-activiteiten plaats. *De Wassery*, het jongerencafé van de Nederlands Gereformeerde Kerk, organiseerde meerdere avonden met live muziek, waaronder een optreden van de band Princepi, waarvan twee leden uit Houten komen.¹ Enkele maanden later werd vanuit de Protestantse Gemeente een Church Dance Party georganiseerd, waar honderden jongeren dansten op house, techno, trance en dance van dj's als Joe İçi, Phase en de beroemde Andy Hunter. Daarnaast vonden geregeld bijeenkomsten en diensten plaats van de Jeugdkerk Nieuwe Stijl en van de Nederlandse Gereformeerde Kerk, waar bands met een pop- en rockgeluid de worship begeleidden.

Reli-pop vindt haar oorsprong in de *Jesus people* beweging, die in de jaren '60 opkwam in de Verenigde Staten. In de hoogtijdagen van de protestbeweging verbonden deze *Jesus people* het christelijk geloof met de tegencultuur van de protestbeweging, resulterend in een evangelical beweging die in waarden, idealen en lifestyle in velerlei opzicht overeenkwam met de hippies. De *Jesus people* combineerden een radicaal geloof in Jezus met het dragen van lang haar en spijkerbroeken. 'Love', 'peace' en 'justice' maakten deel uit van hun idioom, zij het dat de *Jesus people* de begrippen herinterpreteerden vanuit Jezus' boodschap en leven. De *Jesus people* deelden de

kritiek van de protestbeweging op het establishment en het conservatisme van het naoorlogse Amerika, en zochten naar een revolutie, zij het dat deze revolutie gezien werd als een *Jesus revolution*. Zij deelden de kritiek op de kerk met hun generatiegenoten, en organiseerden zich in een soort van *underground* kerk, die zich veeleer oriënteerde op de nieuwe jeugdcultuur dan op de cultuur van de bestaande kerken.

Kenmerkend voor deze *Jesus people* was een sterk missionair bewustzijn. Evangelisatie was een van de belangrijkste motivaties voor de opkomst en de ontwikkeling van wat toentertijd *Jesus music* genoemd werd: een synthese van populaire muziekstijlen als folk en rock, en christelijke teksten. Onder de pioniers van de *Jesus music* leefde sterk het bewustzijn dat, als men het christelijke geloof over wilde brengen bij de nieuwe generatie van jongeren die zich emancipeerde in de jaren zestig, men cultureel relevant diende te zijn. De relevantie werd niet alleen gezocht in de verbinding van christelijk geloof met het discours van de hippies ('love' en 'peace'), maar ook in de culturele stijl die populair was onder jongeren: folk-, en rockmuziek. Naast evangelisatie speelde echter van begin af aan een tweede motivatie mee. *Jesus music* zou als een religieus alternatief kunnen dienen voor christelijke fans van folk- en rockmuziek, die moeite hadden met bepaalde antireligieuze of ethische opvattingen op het gebied van bijvoorbeeld seksualiteit en drugsgebruik van sommige seculiere artiesten en bands. Een derde motivatie voor de opkomst van de *Jesus music* was de onvrede met de muziek in de kerken. 'Just give me a song that has a beat, just give me a song that moves my feet', zingt Larry Norman, één van de pioniers van de *Jesus music*, verwijzend naar de hymnen die in de kerken gezongen werden.

De *Jesus music* had van begin af aan te kampen met enerzijds weinig erkenning ervan in de seculiere wereld, en anderzijds de afkeuring ervan door conservatief christelijk Amerika, dat in de rockmuziek en in de rockcultuur het werk van de duivel zag. Niettemin zou de *Jesus music* in de jaren '70 en '80 uitgroeien tot een omvangrijke beweging, van lieverlee *contemporary christian music* (ccm) genoemd, met een eigen muziekindustrie, eigen labels, radiostations, magazines, en een netwerk van koffiebars, concertzalen en festivalpodia waar religieuze optraden. Daarnaast zou in deze decennia de reli-pop ook steeds meer ingang vinden in de kerken, en niet alleen als mogelijkheid voor evangelisatie of als christelijk entertainment. Met name vanaf de jaren '80, waarin de zogenaamde 'praise en worship' opkwam, een combinatie van lofprijzings- en aanbiddingsteksten en pop- en rockmuziek, zou de relipop steeds meer invloed uitoefenen op de kerkelijke muziek.

Reli-pop in Nederland

De *Jesus music* kreeg al spoedig buiten de Verenigde Staten invloed, ook in Nederland. Pionerende bands als The Lighters en The Messengers kwamen met een mix van folkmuziek en christelijke teksten, veelal geïnspireerd door de *Jesus music* uit de Verenigde Staten. Deze en andere Nederlandse reli-popbands kregen in de loop van de jaren '70

steeds meer mogelijkheden om op te treden, door de opkomst van een reli-popcircuit, waarin organisaties als GMI, de NCRV en Youth for Christ een belangrijke rol speelden. GMI begon begin jaren '70 met het uitbrengen van reli-pop, voornamelijk uit de Verenigde Staten. De NCRV (en later ook de EO) maakte zendtijd vrij voor een reli-popprogramma. Youth for Christ kwam met de koffiebar: een uitgaansgelegenheid voor christelijke jongeren, waarin een podium geboden werd aan beginnende reli-popbands. Daarnaast kwam Youth for Christ in 1978 met het eerste Nederlandse reli-popfestival, het Kamperland Festival, de voorloper van het Flevofestival, waar naast enkele Nederlandse bands ook een aantal Amerikaanse bands speelden.

De Nederlandse reli-pop bleef vooral georiënteerd op de Verenigde Staten. Ontwikkelingen die daar plaatsvonden, vonden hun weerslag in de Nederlandse reli-pop: de openheid naar nieuwe muziekstijlen als new wave, punk en hardrock in de jaren '80, en metal en dance in de jaren '90; de opkomst van de praise- en worshipmuziek in de jaren '80; en de enorme schaalvergroting en commercialisering van de reli-muziekindustrie in de jaren '80 en '90.

Vandaag de dag is de reli-pop in Nederland onder christelijke jongeren een populair alternatief voor de seculiere popcultuur, met een groot aanbod van verschillende muziekstijlen, van buitenlandse, maar ook van Nederlandse bands en artiesten als Ralph van Manen, Kboemm, Nobuts, Gerald Troost en Kees Kraayenoord; muziekmagazines als *Hebbez* en *Signs Magazine*, en jongerenmagazines als *Ronduit Inside*, die veel aandacht besteden aan reli-pop; zendtijd van het EO-programma X-Noizz op 3fm; het internet-radiostation Bright fm; de platenmaatschappij GMI; een groot aanbod aan festivals als de EO-jongeredag, het Flevofestival en WinterWonderRock; en een behoorlijk aantal podia als koffiebars, christelijke cafés, kerken en jeugdkerken.

Betekenis

Dit reli-popcircuit biedt een omvangrijke christelijke *pop culture*, die in een drietal opzichten van grote betekenis is voor christelijke jongeren. Allereerst biedt het – wat gezien wordt als – een verantwoorde manier van uitgaan en entertainment, een alternatief voor de seculiere pop cultuur. Daarnaast speelt deze pop cultuur een belangrijke rol in de wijze waarop christelijke religiositeit zich ontwikkelt onder jongeren. Met name in kerkdiensten en andere activiteiten voor jongeren wordt gezocht naar formats die aansluiten bij de pop cultuur van jongeren. Tenslotte biedt deze pop cultuur in een breed scala aan lifestyle-mogelijkheden een eigen repertoire van identificaties, waaruit jongeren putten in de vorming van hun identiteit. Wanneer we de analyse van de socioloog Zygmunt Bauman in ogenschouw nemen, dat, in een cultureel tijdperk waarin identiteit niet vanzelfsprekend gegeven is, jongeren zich in hun identiteitsvorming veelal oriënteren op de lifestyle-mogelijkheden die geboden worden in de pop cultuur, begrijpen we waarom deze christelijke pop cultuur zo relevant is voor christelijke jongeren vandaag de dag, voor wie de vorming van een

eigen identiteit een van de belangrijkste opgaven is waar zij zich in een periode van adolescentie voor gesteld zien staan.

'It hides in all of us'

i kidnapped truth right outside your door
on the first date
you did not care or at least i thought
was it worth the wait
it's alright
what made you think
that i was what you were looking for
i guess it hides in all of us
is it worth the wait
it's alright
it's a perfect way to end it all
i hear the sound of someone watching me
At The Close Of Every Day, 2002

Minco Eggersmans verhouding tot de reli-pop is ambivalent. Met de bands The Spirit That Guides Us (waarin hij drumt) en At The Close Of Every Day (waarin hij zingt en drumt), die overwegend in het seculiere popcircuit te vinden zijn, speelt hij zo af en toe in het reli-popcircuit. Niettemin distantieert hij zich ervan, en ziet hij zijn muziek ook beslist niet als reli-pop. Een van de redenen daarvoor is de kritiek die hij heeft op de wijze waarop zijn muziek in het reli-popcircuit beoordeeld wordt. 'De nadruk ligt steeds op wat er gezegd moet worden, en waar de achterban achter moet staan, in plaats van op de muziek zelf, op het vernieuwende van de muziek.' De criteria waarop zijn muziek beoordeeld wordt, betreffen niet zozeer de muziek zelf, maar eerder het christelijke karakter van de teksten en de evangeliserende performance van de muzikant, waarin voor veel christenen de rechtvaardiging ligt voor de voor hen toch wel problematische synthese tussen pop en rock en het christelijke geloof. Met andere woorden: muziek geldt voor velen als middel om een religieuze boodschap uit te dragen. Terwijl voor Minco muziek niet slechts een middel is. 'Muziek is voor mij alles, en dat kan ik niet inzetten als middel.' Arjen van Wijk, zanger van This Beautiful Mess en The Spirit That Guides Us, verwoordt dezelfde kritiek, wanneer hij spreekt over de 'instrumentele visie op muziek' die in bepaalde reli-pop zou gelden, als zou muziek slechts een 'vehikel' zijn om een religieuze boodschap te brengen. Dat geldt met name wanneer muziek gezien en beoordeeld wordt als evangelisatiemiddel. Kernachtig geeft hij aan waarom hij zich niet in een dergelijke visie op muziek kan vinden. 'Ik ben geen evangelist. Ik ben een muzikant.' Hij benadrukt dat muziek primair kunst is, en dat het daarom op andere criteria beoordeeld moet worden dan op de wijze waarop het functioneert als evangelisatiemiddel.

In de gesprekken die ik met deze en andere muzikanten heb gevoerd, werd vooral dit onderscheid tussen muziek als middel en muziek als kunst genoemd als het be-

langrijkste onderscheid tussen reli-pop en de muziek die zij maken. 'L'art pour l'art' lijkt voor hen het belangrijkste esthetische devies te zijn: het gaat om de muziek, en niet om wat met muziek bereikt kan worden. Opvallend is dat dit l'art pour l'art-principe religieus geïnterpreteerd en gelegitimeerd wordt. Enkele scheppings-theologische en koninkrijkstheologische noties spelen daarbij een rol. Arjen spreekt over muziek als 'onderdeel van de schepping'. Lydia Wever (*This Beautiful Mess*, *Brown Feather Sparrow*) spreekt over muziek als 'onderdeel van Gods Koninkrijk'. Popmuziek zelf krijgt hier een positieve religieuze betekenis, in de zin dat het iets is dat bij Gods schepping of Gods koninkrijk hoort, en daarom in zichzelf legitiem is. De legitimiteit is niet gelegen in de wijze waarop het functioneert als middel om een boodschap te communiceren, noch in de wijze waarop het bepaalde vormen van entertainment voorziet van een christelijke identiteit, maar in de muziek zelf.

Dit uitgangspunt maakt, dat criteria die in bepaalde segmenten van de reli-pop een belangrijke rol spelen, zoals het christelijke karakter van een tekst, of het evangeliserende karakter van de performance, voor deze muzikanten minder belangrijk zijn. Vanuit de scheppings- en koninkrijkstheologische noties komen zij met criteria die betrekking hebben op de muziek zelf: kwaliteit, schoonheid, vakmanschap en het vernieuwende karakter van muziek. Het zijn aspecten die zij missen in seculiere commerciële muziek, maar ook in bepaalde reli-pop, wanneer deze niet meer is dan wat Lydia omschrijft als 'halfwassen popmuziek waarin een christelijke tekst gepropt is'. Het zijn aspecten die zij vooral aantreffen in alternatieve pop- en rockmuziek.

Naast het feit dat deze muzikanten andere dan in de reli-pop gebruikelijke criteria hanteren, verschillen zij ook ten opzichte van de reli-pop in de wijze waarop zij seculiere muziek waarderen. Er is veel openheid voor seculiere muziek en seculiere bands, zo lang deze kwalitatief goede muziek maken. 'Ook niet-christenen kunnen perfecte schoonheid maken,' zegt Lydia, waaraan zij toevoegt: 'Dat is gewoon onderdeel van Gods koninkrijk.' Het in de reli-pop basale onderscheid van christelijk en seculier lijkt voor deze muzikanten daarom minder relevant te zijn. Belangrijker is het onderscheid tussen kwalitatief goede en niet goede muziek, een uitgangspunt dat ook zijn weerslag vindt in de wijze waarop deze bands zich in het seculiere popcircuit bewegen. Want het 'seculiere' popcircuit is immers niet per definitie seculier: ook daar kan iets van Gods koninkrijk gevonden worden. Het is daarom ook niet per definitie zendingsgebied, maar juist een gebied waar ook goede muziek gemaakt wordt. Het seculiere popcircuit is niet iets dat gemeden moet worden, of iets waar men slechts komt om te evangeliseren. Het seculiere popcircuit is een wereld waarin je als christen voluit kunt participeren, temeer omdat je in dit circuit 'iets van God kunt merken' (Arjen). Seculiere muziek wordt hier religieus geïnterpreteerd, in de zin dat in deze muziek iets aanwezig kan zijn van Gods schepping of van zijn koninkrijk. Niet alleen wordt de seculiere wereld zo een plek om in te participeren; ook wordt het ontsloten voor religieuze betekenissen en ervaringen. In beide aspecten is het verschil met de reli-pop groot.

Muziek en religieuze betekenis

Naast deze verschillen is er echter ook sprake van verwantschap tussen deze muzikanten en de reli-pop. Allereerst blijft bij deze muzikanten een vergelijkbaar onderscheid als dat van christelijk – seculier een rol spelen, en wel het onderscheid tussen betekenisvolle en niet-betekenisvolle muziek. Hoewel de muzikanten benadrukken dat kwaliteit, vernieuwing en schoonheid de belangrijkste criteria zijn voor de beoordeling van muziek, geeft men op momenten ook aan dat niet alle vernieuwende en kwalitatief goede muziek ook daadwerkelijk goed is. De excessieve aandacht voor sex in muziek, de verheerlijking van rijkdom, geweld of de dood: het zijn enkele voorbeelden die Lydia noemt van wat zij als niet-betekenisvolle muziek aanmerkt. Weliswaar valt betekenisvolheid niet samen met wat in de reli-pop als christelijk wordt gezien. Evenmin is seculiere muziek per definitie niet-betekenisvol. Uit het voorgaande werd duidelijk dat men een dergelijk onderscheid niet hanteert. Niettemin functioneert het onderscheid betekenisvol en niet-betekenisvol op eenzelfde manier als het onderscheid christelijk – seculier. Allereerst in de zin dat het begrip ‘betekenis’ vanuit een specifiek christelijke achtergrond geïnterpreteerd wordt, en dat het daarom opnieuw bepaalt en begrenst wat christelijk is en wat niet – zij het dat deze grens anders gedefinieerd wordt dan in de reli-pop. Daarbij heeft het criterium van betekenisvolheid niet alleen betrekking op de muziek zelf, maar juist ook op de boodschap die een band in tekst en performance uitdraagt. In die zin speelt, naast de l’art pour l’art-benadering van muziek, de manier waarop in de reli-pop muziek beoordeeld wordt, waarbij gelet wordt op tekst en performance, nog altijd een rol bij deze muzikanten, zij het dat betekenisvolheid een ruimer begrip is dan het begrip ‘christelijk’ in het onderscheid christelijk – seculier.

Vervolgens is er een verwantschap met de reli-pop in de wijze waarop een optreden door deze muzikanten ervaren kan worden. Niet alleen muziek wordt religieus geïnterpreteerd, als zijnde iets van Gods schepping of koninkrijk; ook de praktijk van het performen heeft bij een aantal van de muzikanten een religieuze betekenis. Soms ervaren zij hun muziek als aanbidding of lofprijzing. Arjen en Lydia geven aan de optredens van The Spirit That Guides Us als proclamatie te ervaren, hij als muzikant op het podium, zij in het publiek. Lydia geeft een voorbeeld van een optreden van The Spirit in Paradiso, op de dag dat er rellen uitbraken tussen Ajax-supporters en de ME. ‘En daar sta je dan in zo’n oude kerk (Paradiso is een oude kerk, die omgebouwd is tot poppodium; JR), met Soli Deo Gloria op de achtergrond, en dan begint zo’n nummer met een heleboel kabaal, en dan Father, Son, Spirit. Geschreeuw. Dat is pure proclamatie. Dat ervoer ik toen echt zo.’ Soms ervaren zij een soort van geestelijke strijd tijdens de concerten. Soms ervaren zij de aanwezigheid van de Heilige Geest tijdens concerten. Soms ervaren zij duidelijk met een religieuze boodschap te komen. Lydia vertelt van een optreden in Cliftonville, Engeland, waar This Beautiful Mess speelde in een ‘David Lynch-achtige club’. ‘Er liepen mensen rond, dat je denkt: zijn ze hier nou gek of zo? Zo’n troosteloze stad, zo’n vergane glory, een badplaats was het. Allemaal

van die hopeloze jonge mensen. Ze waren allemaal dronken. (...) En zich zo verschrikkelijk intens uiten, allemaal. Zoveel rottigheid. Het was echt zo smerig, niet om aan te pakken. En daar moesten wij dus optreden met ons christelijk hoofd. En vóór ons was ook een band, nou, dat sloeg helemaal nergens op, dat was alleen maar zoveel mogelijk dansen en schreeuwen en elkaar aflebben, en daar moesten wij dus optreden. En op het moment – en ik denk dat dat iets is wat God geeft of zo (...) – gingen wij spelen, en de sfeer sloeg gewoon om. De mensen waren natuurlijk al heel intens bezig, en ook heel open daardoor, en het kon ze ook allemaal niet schelen: maakt niet uit, als je maar lawaai maakte. Enne... hoe moet je dat omschrijven. De mensen lagen gewoon aan onze voeten, in de zin van: geef ons, geef ons iets wat inhoud heeft. Dat gevoel had ik echt. (...) We hadden echt het gevoel dat we vanuit een heel andere wereld iets van inhoud gaven aan hun leven of zo. En dan heb je dus geen woord over God gewisseld, maar je gaat gewoon muziek maken. Dat er dan opeens iets gebeurt. En achteraf allemaal gesprekken.’ In deze vormen van religieuze betekenisgeving en interpretatie van popmuziek en performance ligt de verwantschap met de reli-pop, waarin deze vormen ontwikkeld zijn.

‘The song inside my heart’

You are the soundtrack of my life
You are the song inside my heart
And you are here
This Beautiful Mess, 2001

‘Cultuur kunnen we zien als een samengesteld repertoire van mogelijkheden en beperkingen in het inrichten van het menselijk bestaan en het kennen en ervaren van de werkelijkheid’, schreef de antropoloog Hans Tennekes in zijn *De onbekende dimensie* (1990). André Droogers, ook antropoloog, verbond deze gedachte van cultuur als repertoire met het begrip schema: een model of script waarmee mensen de werkelijkheid om hen heen ervaren, interpreteren en beoordelen.² Cultuur kan dan gezien worden als een repertoire, of meerdere repertoires, van schema’s die mensen internaliseren en externaliseren. Mensen internaliseren schema’s, in de zin dat zij zich bepaalde schema’s uit hun omgeving eigen maken. Tegelijkertijd externaliseren mensen schema’s, ondermeer in de wijze waarop zij handelen en zich bewegen in de werkelijkheid die door middel van deze schema’s verstaan wordt en betekenisvol is. Wat deze benadering van cultuur als repertoire(s) van schema’s in analytische zin zo aantrekkelijk maakt, is dat deze aandacht heeft voor het feit dat mensen veelal deel uitmaken van verschillende culturele systemen, waarin verschillende schema’s een rol spelen, die onderling niet altijd even consistent zijn. Als gevolg hiervan kunnen bepaalde ervaringen en interpretaties van de werkelijkheid, evenals bepaalde handelingen die met deze ervaringen en interpretaties samenhangen, als ambivalent ervaren worden.

Dergelijke ambivalenties vielen mij op bepaalde momenten op in de gesprekken

met de muzikanten rondom Sally Forth en Volkoren. Er is aversie tegen het gebruik van muziek als middel om een boodschap te communiceren. Tegelijkertijd is men er zich van bewust bepaalde betekenissen te communiceren, en waardeert men het feit dat ‘het iets losmaakt bij mensen’, dat mensen ‘een intense ervaring voelen’ en ‘ze aan het nadenken gezet worden over het hogere’ (Lydia) als positief. Er is aversie tegen het gebruik van muziek voor evangelisatiedoelinden. Tegelijkertijd zien de muzikanten proclamatie als een mogelijke functie van muziek. Deze muzikanten noemen zich kunstenaars, die ‘toevallig’ ook christen zijn. Tegelijkertijd speelt deze christelijke achtergrond een cruciale rol in de wijze waarop zij muziek maken en de wijze waarop zij zich bewegen in het seculiere circuit.

Dergelijke ambivalenties vinden hun oorsprong in de verschillende schema’s die deze muzikanten hanteren. Enerzijds is er het schema waarin muziek geïnterpreteerd en ervaren wordt als iets dat bij Gods koninkrijk of Gods schepping hoort, en in die zin een vorm van kunst is. Dit schema vindt zijn weerslag in de wijze waarop deze christelijke muzikanten seculiere muziek beoordelen, en in de wijze waarop zij zich bewegen in het seculiere circuit. Juist in dit schema verschillen deze muzikanten van de reli-pop. Anderzijds hanteert men ook schema’s die afkomstig zijn uit het repertoire van de reli-pop, wat duidelijk wordt uit de rol die het criterium betekenisvolheid speelt in de beoordeling van muziek, en uit de wijze waarop muziek tijdens een optreden ervaren kan worden. Hierin ligt de verwantschap met de reli-pop.

Verschillende, soms ambivalente schema’s bepalen de wijze waarop deze muzikanten muziek interpreteren, ervaren en beoordelen. Het zegt iets over de situatie waarin deze muzikanten zich bevinden. Enerzijds distantieert men zich van de reli-pop en hanteert men andere dan in de reli-pop gebruikelijke schema’s. Anderzijds speelt de reli-pop nog altijd een rol, omdat deze in belangrijke mate hun interpretatie van bepaalde aspecten van de relatie tussen popmuziek en geloof gevormd heeft. Dit is de ambiguïteit van christelijke kunstenaars die nieuwe wegen willen gaan om de song in hun hart ten gehore te brengen.³

Links

www.andyhunter.com, www.atthecloseofeveryday.com, www.bright.fm,
www.browfeathersparrow.com, www.christiandance.nl, www.cocoon2004.nl,
www.defeat.nl, www.flevofestival.nl, www.geraldtroost.nl, www.gmi.nl,
www.gospel.pagina.nl, www.kboemm.nl, www.keeskraayenoord.nl,
www.larrynorman.com, www.makeupyourmind.nl, www.muse.mu, www.nobuts.nl,
www.oneway.org, www.outsmarted.tk, www.ralphvanmanen.nl,
www.sallyforthrecords.com, www.sarahmusic.com, www.thespiritthatguidesus.com,
www.thisbeautifulmess.net, www.valentinetour.nl, www.volkoren.com, www.xnoizz.nl.

Aantekeningen

1. De band heeft onlangs haar naam veranderd in Sarah.
2. Zie André Droogers, 'Cultuur als repertoire. Schema's maken en breken', in: Bartels, Edien e.a. (red.), *Cultuur Maken, Cultuur Breken*, Delft 2001, p. 129-142.
3. Met dank aan Arend Dijkstra (Sarah), Arjen van Wijk, Joël Valk, Kevin, Lydia Wever, Minco Eggersman en Tim Hoekstra (Sarah), voor de gesprekken die ik met hen gevoerd heb. Ook wil ik Marten van der Meulen, Peter Versteeg en Daniela bedanken voor hun betrokkenheid bij dit artikel.

Studiedag Maria Magdalena

De figuur van Maria Magdalena beleeft een revival. New Age en feminisme lijken elkaar daarin de hand te reiken. Is het een hype, veroorzaakt door de bestseller van Dan Brown, of een eerherstel dat al veel eerder had moeten plaats vinden?

De laatste bijeenkomst in de serie 'Bijbelse buitenbeentjes' stelt Maria Magdalena centraal en vindt plaats op zaterdag 28 januari 2006, in het auditorium van de VU. Het project Leerhuis & Viering wordt hiermee afgesloten.

Dr. Esther de Boer spreekt over Maria Magdalena in de bijbel en in het apocriefe evangelie van Maria Magdalena.

Dr. Eddy van den Brink laat aan de hand van dia's zien hoe het beeld van Maria Magdalena in de eerste duizend jaar van het christendom zich ontwikkelde.

Anne-Mareike Wetter bespreekt kritisch de visie die Dan Brown in *The Da Vinci Code* geeft op Maria Magdalena als beeld van het vrouwelijke element van het christendom.

Prof.dr. Niek Schuman en Bettine Siertsema gaan aan de hand van beeld en poëzie in op de rol die Maria Magdalena speelt in het paasverhaal in het evangelie naar Johannes.

Een koor o.l.v. Luc Löwenthal laat nieuwe liturgische muziek horen van de componisten Eric-Jan Joosse, Tom Löwenthal en Luc Löwenthal.

Ook danseres-theologe Riëtte Beurmanjer werkt mee aan de dag.

Ik geloof in de God van Elvis, Bob en Bono

De missionaire betekenis van het fenomeen Elvis Presley

Fred Omvlee

In de Nationale Bijbeltest 2005, op 28 oktober jl., vertelde presentator Philip Freriks over rapper Tupac Shakur die een lofzang op God op zijn rug getatoeëerd heeft, werd de clip van dr. Alban's *Hallelujah* vertoond en hoorden we U2's Bono *Forty* zingen, een bewerking van Psalm 40. De organisatoren wilden blijkbaar laten zien dat de populaire cultuur vol is van bewuste, danwel onbewuste verwijzingen naar bijbel en God. Als dominee werkend met de gospels van Elvis, met de nummers van Bob Dylan, Bob Marley en Bono durf ik te belijden: ik geloof in de God van Elvis, Bob en Bono.

Praktisch-liturgisch

Er bestaat onder predikanten en theologen een frisse weerzin tegen zogenaamd opleuken van de eredienst. Desalniettemin staat iedere voorganger voor de taak om zijn/haar liturgie bij de tijd te houden. Wat zijn daarbij de grenzen? Alles aan de uiterlijke verschijningsvorm van kerk en eredienst is ontleend aan buiten-bijbelse bronnen. De kerk heeft zich getuige Anton Wessels' boek *Kerstening en ontkerstening van Europa* altijd een meester getoond in het overnemen van culturele uitingen. De Amerikaanse theoloog H. Richard Niebuhr schreef rond 1950 – vóór de opkomst van de rock 'n' roll – een boek over de relatie tussen evangelie en cultuur, *Christ and Culture*. Hij toonde zich daarin voorstander van een continue zoekende relatie tussen evangelie en cultuur. Zonder cultuur bestaan kan namelijk niet. Een continue interactie tussen kerk en wereld, evangelie en cultuur kan dan idealiter leiden tot een transformatie van de cultuur. In mijn werk als dominee, vooral in de setting van de krijgsmacht wil ik communiceren en inspireren. Daartoe wil ik dat de oervorm van de liturgie – samenkomen rond het Woord – gevat wordt in vormen en muziek die zo min mogelijk obstakels opwerpen in de communicatie. De doelgroep die ik voor ogen heb, zowel in de kerkelijke gemeenten waar ik voorga als in mijn krijgsmachtpastoraat, is de groep mensen die niet bekend is met de culturele verschijningsvormen van de kerk. In de praktijk zijn er natuurlijk altijd ook doorgewinterde kerkgangers aanwezig. Wat er gebeurt zal voor hen ook vertrouwd moeten zijn, maar ik richt mij niet op hen. In mijn simplistische toepassing van het model van Niebuhr haal ik dus een cultureel fenomeen als Elvis Presley en zijn muziek de kerk in. In mijn visie op de geschiedenis van de kerkmuziek is er op meerdere momenten wisselwerking geweest tussen geestelijke en seculiere muziek: straatmuziek kwam de kerk in en kerkmuziek ging de straat op.

Presley

Elvis Aaron Presley (1935-1977) groeide op in het zuiden van de Verenigde Staten als enig kind van twee Amerikanen van Schots-Ierse origine. Blank weliswaar, maar arm. Het geestelijke klimaat waarin Elvis opgroeide, kenmerkte zich door een opgewekte kerkelijke leer. 'De mens is zondig, we zijn verloren, maar we kunnen ons bekeren: het eind der tijden is nabij en de genadige Liefde van God zal ons dan ten deel vallen.' Het gemeentelven in de jaren veertig van de vorige eeuw vertoont een combinatie van een veeleisende Europees-puriteinse moraal en een blijmoedige, sensuele Afro-Amerikaanse volksspiritualiteit. Elvis en zijn mede-kerkgangers werden door de meer gevestigde kerken spottend Holy Rollers genoemd, vanwege hun swingende manier van belijden.

De *blues* en *black gospel* die hij van zijn zwarte burens in Memphis hoorde, mengde hij als vanzelf met de blanke *southern gospel* en *country*. In de studio en op het podium deed Elvis vervolgens niets anders dan wat hij in de kerkzaal gewend was. Hoewel Elvis vrijwel niets zelf geschreven heeft, had hij een geniale manier van arrangeren en fraseren, waarbij hij uit de volle breedte van de muzikale stromingen van zijn tijd putte en bekende stukken een ongekennde glans kon geven.

Het beeld van Elvis werd lange tijd bepaald door zijn laatste ongelukkige jaren dik en kitscherig en door zijn dood aan een overdosis medicijnen van dubieuze aard. Van meer betekenis is echter zijn voorliefde voor gospels, die hij tijdens zijn hele carrière graag zong op het podium, óók voor en na optredens in de kleedkamer. Met Elvis erbij geen seks en drugs, wel gebed, bijbellezing en rock 'n' roll. Bekend is ook Elvis' antwoord wanneer hij als the King werd aangesproken: 'Er is maar één koning: Jezus Christus.'

Sinds de jaren negentig kan geconstateerd worden dat de waardering van Elvis als fenomeen verandert. Films over zijn leven verschijnen, geannoteerde heruitgaves van zijn albums worden uitgegeven, artiesten nemen beroemde Elvis nummers op (het nummer *Suspicious Minds* van de Fine Young Cannibals in 1986 is misschien het keerpunt in Elvis-waardering). Vanuit onverwachte hoek, *de Groene Amsterdammer*, wordt de gospel-kant van Elvis opgemerkt: '...de gospels die Elvis ten gehore bracht, behoren tot de meest ontroerende momenten van de Amerikaanse muziek. Luister bijvoorbeeld naar *American Trilogy*, een haast wagneriaans gearrangeerd spektakelstuk, zo krachtig dat zelfs de meest agnostische luisteraar er in een klap een *reborn christian* van wordt.' (René Zwaap, 'Elvis Presley: een God in zijn eigen show', in: *de Groene Amsterdammer*, 13 augustus 1997)

Een praktijkvoorbeeld

Voor een Elvis-kerkdienst maak ik geen gebruik van het kerkorgel of de organist. De muziek komt van een CD. De belangrijkste verzameling Elvis-gospels is de driedubbel CD *Peace in the Valley, the complete gospel recordings*. De CD's worden ten gehore gebracht door een geluidsman van het koor met grote boxen die voor de gelegenheid worden aangesloten. Teneinde de liederen goed tot hun recht te laten komen, worden

niet alleen de songteksten afgedrukt, maar ook vertalingen in het Nederlands. Hoewel de meeste Nederlanders het Engels wel enigszins machtig zijn, blijkt een Nederlandse vertaling de boodschap wel duidelijker over te brengen. Uit de oorspronkelijke bladmuziek van Elvis bleek echter dat hij zich vaak niet aan de teksten houdt. Ook de op internet te vinden *lyrics* bleken vaak onnauwkeurig. Om meezingen te bevorderen wordt gebruik gemaakt van een zogenaamde *beamer*, die de gecorrigeerde Engelse teksten, leesbaar projecteert op een scherm voor in de kerk.

Voor een beschrijving van de opbouw van een Elvis-kerkdienst zal ik me vooral baseren op de eerste gehouden op 13 januari 2002 in Monnickendam. Wat betreft de liedkeuze probeer ik liederen te vinden die letterlijk op hun plek zijn in de liturgie. Zo is het aanvangslied *Where could I go but to the Lord?*, niet alleen wat titel en tekst betreft, maar ook qua ritme een intochtlied. Het koor en de dirigent stelden dan ook voor om met dit lied daadwerkelijk de kerk binnen te lopen.

Aanvangslied: *Where could I go but to the Lord?*

Welkomstwoord, bemoediging en groet

Kyriëgebed

De keuze voor het Glorialied valt op *How Great thou Art*, het lied dat niet alleen Elvis' favoriete gospel was, maar hem ook een *Grammy Award* heeft opgeleverd. Ook speelt in de keuze mee dat dit bekend is als Johannes de Heer's *Hoe groot zijt Gij*.

Glorialied: *How Great Thou Art*

Voor de bijbellezingen in de Elvis-kerkdiensten geldt dat ze zoveel mogelijk direct begrijpelijk zijn en uit de reeks 'bekende teksten' komen. In de praktijk van mijn werk binnen de krijgsmacht merk ik echter dat er geen bijbelteksten meer zijn die algemeen bekend verondersteld mogen worden. Bij de tekstkeuze speelt een belangrijke rol dat ik er een passende Elvis-gospel aan wil koppelen. De keuze voor Jesaja 65:17-25 is gebaseerd op de verwijzingen naar deze tekst in het lied *Peace in the Valley* dat na de preek komt. Het lied *Mansion over the Hilltop* verwijst naar een vergelijkbaar ideaal in het hiernamaals.

Bijbellezing: Jesaja 65: 17-25

De Heer kondigt aan: 'Ik schep een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Niemand denkt meer aan het verleden, niemand verlangt ernaar terug. Wat Ik schep, maakt jullie blij en vrolijk, voor altijd. Van Jeruzalem maak ik een vrolijke stad, van haar bevolking blijde mensen. Ik zal juichen om Jeruzalem, verblijd zijn om mijn volk. Je hoort er niemand huilen, niemand schreeuwen om hulp. Zuigelingen blijven in leven, bejaarden sterven niet voor hun tijd. Wie als honderdjarige sterft, sterft jong. Op wie de honderd niet haalt, rust een vloek.

Wie een huis bouwt, zal het ook bewonen, wie een wijngaard plant, ook de druiven eten. Wat zij bouwen, wordt niet door vreemden betrokken en wat zij zaaien, niet door anderen geoogst, want mijn volk dat Ik heb uitgekozen, wordt oud als de bomen zelf. Ze zullen de vruchten van hun arbeid plukken, hun zwoegen is niet voor niets. Hun kinderen staan geen rampen te wachten, want mijn zegen rust op hen, op hen en hun kinderen.

Nog voor zij mij roepen, zal Ik antwoorden; terwijl ze nog spreken, geef Ik gehoor. Wolf en lam zullen samen eten, de leeuw eet hooi als een rund, de slang zal zich voeden met stof; op mijn heilige berg doet niemand meer kwaad, sticht niemand nog onheil.'

Lied: *Mansion over the Hilltop*

De keuze voor de lezing uit Mattheüs is ingegeven door de behoefte om mij pastoraal uit te spreken over getalenteerde, maar getroubleerde mensen, waar ik Elvis een uitgesproken voorbeeld van vind. De lofverheffing na de lezing is voor mij een geste naar de meer hoog-liturgische gemeenteleden. Het up-tempo lied *If the Lord wasn't walking by my side* is naar inhoud en toon een opgewekt en opgelucht lied; een lied van iemand die zijn last voor God heeft afgelegd.

Bijbellezing: Mattheüs 11: 25-30

In die tijd zei Jezus: 'Vader, Heer van hemel en aarde, Ik dank u, dat U aan de allerkleinsten hebt onthuld wat U voor wijzen en geleerden verborgen hebt gehouden.

Ja, Vader, zo hebt U dat gewild. Mijn Vader heeft mij alles in handen gegeven. Niemand kent de Zoon behalve de Vader, en niemand kent de Vader behalve de Zoon en Hij aan wie de Zoon het wil onthullen.

Laat allen die gebukt gaan onder zware lasten, bij Mij komen: Ik zal u verlichting geven.

Neem mijn juk op u en laat mij uw leermeester zijn, want Ik ben zachtmoedig en eenvoudig. Bij mij zult u rust vinden. Want het juk dat Ik u opleg, is zacht en de last die Ik u te dragen geef, is licht.'

Lof zij U Christus, in eeuwigheid

Lied: If the Lord Wasn't Walking by My Side

Overdenking: The King kende zijn Koning

In de preek 'The King kende zijn Koning' kan ik enige apologetiek niet vermijden en maak duidelijk waarom Elvis met zijn gospels een plaats verdient in de kerk. Een gedeelte van de preek:

'Elvis kon de druk waaronder hij leefde niet aan. Is dat een schande? Is dat een reden om zijn liederen niet in een kerk te laten horen? Nee, integendeel. Jezus zocht altijd juist degenen op die gestruikeld waren, de hoeren, de tollenaars, de *losers*, niet de brave burgerij. Gods liefde gaat in de bijbel altijd het eerst uit naar de gebroken mensen. Elvis rangschik ik daar ook onder. Het staat ergens mooi beschreven in de bijbel: God zal het gekrookte riet niet breken, de walmende vlaspit niet doven. Dat betekent: ons gebrekkige leven, de geknakte mens is waardevol in Gods ogen. Hij zal het met alle liefde die in hem is, herstellen.

Elvis was een gelovige man, dat is mijn persoonlijke overtuiging. Hoewel we altijd terughoudend moeten zijn in het beoordelen van elkaars geloof. (...) Het gezin waarin Elvis opgroeide was arm en sociaal kansloos. Men zong zich een weg naar Boven op zondag, samen met de even kansloze zwarte burens. Waaruit bestond hun geloof?

Vanuit de uitzichtloze ellende waarin ze verkeerden zochten ze geen sociale verbetering, maar zongen meteen over het hoogst haalbare: de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, waar hun zorgen eindelijk over zouden zijn.

Het is gebaseerd op de bijbel. We lezen erover zojuist, uit het bijbelboek Jesaja, het is het visioen van het volk Israël, ook altijd in verdrukking. Het is het grote visioen dat God aan Israël en heel de wereld heeft gegeven. Het visioen van een nieuw Jeruzalem waar de mensen vrolijk zijn. Het is vandaag de dag, drieduizend jaar na het opschrijven door Jesaja, nog zo actueel als wat. Niet alleen figuurlijk: de ellende op de wereld is onophoudelijk. Maar ook letterlijk: Jeruzalem is nog steeds het kernpunt van grote conflicten. Jeruzalem: Stad van vrede. Er is veel ellende en strijd die met geloof, religie samenhangt. Is dat een reden om het geloof vaarwel te zeggen? Nee, het is wel een reden om fanatisme en machtswellust vaarwel te zeggen, en te beginnen met waar God mee begon: levensvreugde en menselijke liefde.

Naast het grote visioen van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, gaat het in de bijbel om nog een visioen: een klein visioen voor ieder van ons. God houdt van mensen, dat heeft Hij laten zien in Jezus van Nazareth: Jezus noemen wij de Zoon van God, en Hij wijst ons de weg naar zijn Vader. Jezus zegt: Kom bij mij, iedereen die moe en belast is, en ik zal je rust geven. Laat mij uw leermeester zijn, want ik

ben zachtmoedig en eenvoudig. Bij mij zult u rust vinden. Het grote aanbod van een goede, eerlijke wereld en het kleine aanbod dat je jouw zorgen van je schouders mag laten glijden, die golden voor Elvis, wat hij er ook mee deed, en ze gelden voor ons.

Dat mogen we aannemen hier vanavond, maar ook in elke kerkgebouw bij u thuis in de buurt wordt dat aanbod gedaan. Ze draaien er misschien geen Elvis, maar het aanbod is hetzelfde. Van Rooms-katholiek, hervormd, gereformeerd, luthers, Samen-op-Weg, doopsgezind, evangelisch, baptist en noemt u alle filialen van het christendom maar op: het evangelie ligt er in de schappen. Rust en inspiratie is er te vinden. Zo willen wij ook de week van gebed ingaan, waarin we elke avond in de lutherse kerk willen bidden. Zo willen wij volgende week ook als gezamenlijke kerken in de Rooms-katholieke kerk onze eenheid vieren. Zo bidden wij dat er voor heel de mensheid, ongeacht geloofsovertuiging eens de belofte van God waar wordt, dat er vrede komt op aarde, voor ieder van u persoonlijk, voor Elvis-fans en voor hen die er niet van houden, voor joden, christenen, moslims, boeddhisten en hindoes, voor hetero's en homo's, voor alle volken. Dat er mag zijn in de naam van de Koning der koningen: Peace in the Valley. Amen.'

Lied: Peace in the Valley

Om in deze eerste Elvis-dienst niet alleen een soort confessionele correctheid te tonen, maar ook de oecumenische inslag te onderstrepen laat ik de gemeente staand de Apostolische geloofsbelijdenis aanhoren.

Lied: I Believe

De dienst van gebeden en gaven verloopt zowals men dat gewend is in Monnickendam het een gezamenlijk uitgesproken Onze Vader in de oecumenische versie. Het daarna door het koor begeleide lied *So High* is zeer swingend en leent zich goed voor meezingen en dansen, zelfs als men het lied voor het eerst hoort. De daarna te houden collecte past in een ter plaatse lopende reeks collectes. Als diakonaal lied om tijdens de collecte te beluisteren kies ik *In the Ghetto*. Het is geen gospel, strikt genomen, maar naar de aard van de tekst juist wel op zijn plaats in de dienst van gebeden en gaven. Het daarna gezongen *Precious Lord, take my hand* verlegt de aandacht weer naar het eigen geloofsleven.

Dankgebed, voorbeden, stil gebed, afgesloten met een gezamenlijk Onze Vader

Collecte: De opbrengst van de collecte gaat naar goede doelen ter plaatse en in de derde wereld.

Ondertussen: In the Ghetto

Koor zingt: Take my hand, Precious Lord.

Waar in een reguliere kerkdienst nu één slotlied zou volgen, kies ik voor een tweetal: *By and By* gezongen met koor en *You'll never walk alone*, om die gezamenlijk door Elvis en gemeente te laten zingen. De kracht van het laatste lied is dat het alom bekend is; van de oorspronkelijke versie van Rodgers and Hammerstein (uit de musical *Carousel* uit 1945), tot die van Gerry and the Pacemakers, Lee Towers en uiteraard de versie uit de voetbalstadions.

Slotliederen: By and By

You'll Never Walk Alone

Zegen

Na de zegen verlaten koor en voorganger de kerkzaal onder het nogmaals zingen van *If the Lord Wasn't Walking by My Side*. Er wordt gratis koffie, thee en limonade aangeboden en gelegenheid om na te praten. Er worden telefoonnummers en een e-mailadres op de liturgie vermeld met een vraag om te reageren.

Publiciteit

Welbewust zoek ik voor deze diensten aandacht van het grote publiek. Binnen de gemeenten waar de Elvis-diensten gehouden worden moet er allereerst draagvlak zijn. De kerkelijke gemeente in Monnickendam houdt met enige regelmaat Diensten met Belangstellenden. Deze worden georganiseerd door de werkgroep Kerk naar Buiten, voorheen de evangelisatie-commissie. Het is echter realistisch om te constateren dat er zelden buitenstaanders op deze diensten afkomen. Mijn voorstel om de Elvis-kerkdienst onder hun auspiciën te laten vallen viel in een eerdere fase direct in goede aarde.

Als binnen de kerkelijke gemeente draagvlak is, is het zaak om het grote publiek te bereiken. E-mail en internet zijn daarbij zeer behulpzaam. Toen ik het idee voor deze dienst een jaar eerder lanceerde op de seculiere e-mail nieuwsgroep *Elvis-the-King* kwam spontaan een aantal leden ervoor uit dat ze gelovig waren en dat zij ook inspiratie putten uit de gospels van Elvis. De reacties na de volgens plan verlopen kerkdienst zijn voor mij overweldigend: een hausse aan enthousiaste e-mails en brieven wordt door mij beantwoord met het toesturen van liturgieën en preken.

Bij alle persaandacht die de Elvis-kerkdienst bleek te wekken in landelijke kranten en radio en tv, ben ik me er steeds van bewust dat ik mijn doel duidelijk moet maken. Dat doel is drieledig: a. ook in de populaire cultuur is God waar te nemen, b. als iemand als Elvis rust bij God zoekt, dan mag jij dat ook, c. als ook Elvis naar God verwijst dan kan de kerk gerust de populaire cultuur omarmen. De pers neemt die gedachten meestal zeer correct over. Een recensie van een Elvis-dienst gehouden in Oldenzaal in 2003 in de Twentsche Courant/Tubantia klinkt als volgt:

'Eenieder die zondagmorgen de gospeldienst bijwoonde zal gevoeld hebben, dat de gospels van Presley een enorme vredelievendheid en verdraagzaamheid uitstralen. De methodiek om een gospelkoor mee te laten zingen met een stem uit een 'kastje' werkte goed gisteren, hoewel het zeker in het begin even wennen was. De grens tussen mooie samenzang en afstandelijke karaoke wordt gauw overschreden. Maar dat gebeurde gisteren niet, mede doordat dominee Omvlee en het koor goed op elkaar ingespeeld waren en het zingen werd afgewisseld met de gewone liturgische invulling en de momenten van stilte van een kerkdienst.'

Hoewel alle reacties mij aan de ene kant bevestigen in mijn intuïtie dat dit een goede weg is, vraag ik me wel af hoe die weg eruit ziet. Hoe vaak kun je een Elvis-dienst houden? Is het niet meer dan een eenmalige stunt? De hoeveelheid gospels van Elvis (ruim honderd) geeft nog wel enige ruimte. Inmiddels zijn er acht Elvis-kerkdiensten op verschillende plaatsen in het land met verschillende accenten gehouden. Voorlopig hoogtepunt wordt een Elvis-kerkdienst in Paradiso in september 2006.

Maar ik zie ook nadelen. Is de bandbreedte van Elvis als fenomeen niet te smal? Wat wil ik wezenlijk bereiken? Mijn doel als predikant is mensen te inspireren en daarmee God te eren. Daarbij is voor mij communicatie op het niveau van de populaire cultuur onontbeerlijk. Zonder mensen te bereiken, en met hen te communiceren kan ik niet inspireren. De heersende kerkelijke cultuur is voor mij aan de ene kant teveel *high culture* en aan de ander kant teveel een intern gerichte subcultuur. Beide werpen ze een hoge drempel op om mensen kennis te laten nemen van de rijke schatten van de kerk.

Pastoraal

Er liggen een aantal verzoeken van kerkelijke gemeentes om ook een Elvis-kerkdienst bij hen te verzorgen. Het idee om met koor en andere medewerkers een soort reizend circus te gaan vormen is weinig aantrekkelijk. Behalve dat de andere werkzaamheden van mij en de koorleden dit onmogelijk maken, is het ook onwenselijk. Juist vanwege het toegankelijke karakter van Elvis-gospels (immers verkrijgbaar in elke platenzaak en via internet) en de beschikbaarheid van bladmuziek is elke gemeente zelf in staat een Elvis-dienst te organiseren.

Om dat te bereiken heb ik een website opgezet, www.elvisgospel.nl, waar ik al mijn materiaal op kwijt kan. De Elvis-kerkdiensten leveren mij veel contacten op met buitenkerkelijken, echter ook met kunstenaars en artiesten. Niet alleen doordat zij bij de diensten zelf aanwezig zijn, maar ook indirect doordat men hoort van het verschijnsel. Als 'Elvis-dominiee' binnen de krijgsmacht levert het mij altijd weer gespreksstof. Heel direct levert de combinatie kerk-Elvis altijd vragen. Juist de vervreemding die het bij velen op het eerste gehoor opwerpt, geven mij ruimte voor gesprek. Elvis blijkt ook altijd goed te zijn voor een lach: er hangt een positieve, soms ludieke sfeer rond het fenomeen. Elvis-fans staan voor vele niet-ingewijden vaak gelijk aan 'mannen in witte pakken'. Daarmee worden zij uiteraard tekort gedaan. Zij blijken volgens Erika Doss, *professor of fine arts* aan de Universiteit van Colorado in haar boek *Elvis Culture. Fans, Faith & Image* nooit te beogen hem te vereren. Ondanks de verzamelwoede, de pelgrimages naar Elvis' landgoed Graceland, en ondanks een jaarlijkse wake in de nacht van zijn overlijden blijven zij trouw aan hun gevestigde religieuze instituties. Elvis is daarbij volgens Doss wel een *mediator*, een middelaar, een 'Christ-like figure'. Zowel Elvis' eigen religieuze achtergrond als de oprechte motieven van de fans dragen bij aan Elvis als serieuze bron van spiritualiteit. De pastorale grondhouding die ik probeer over te brengen is: als Elvis goed genoeg is voor de kerk, dan ben ik dat ook.

Profetisch?

De tijd zal leren wat er overblijft van de link tussen Elvis en kerk in het bijzonder en het gebruik van popmuziek in de liturgie in het algemeen. Popanalist Greil Marcus stelt in zijn boek *Mystery Train* dat de hele westerse (Amerikaanse) popcultuur doordoesemd is van religie. Stierf in Nederland de beatmis een stille dood en keerde ook een pop-minded dominee als Wim Jansen weer terug op zijn schreden; ik ben er van overtuigd dat het incorporeren van de popcultuur zowel popmuziek als kerk ten goede kan komen.

Wie zich interesseert voor popmuziek ziet in alle hoeken en gaten religie, lees: christelijk geloof, terug. In eerdere decennia lieten Bob Dylan en Bob Marley zien en horen dat ze naar God willen verwijzen. Momenteel zingen seculiere zangers en groepen als Nick Cave (*The Boatmans Call*, *God is in the House* en andere CD's), Live ('*Heaven*'), Kanye West ('*Jesus Walks*') en Black Eyed Peas onvervroren over hun

geloof of het verlangen daarnaar. U2 staat onbetwist bovenaan als meest religieuze popgroep. Aan de andere kant dringen christelijke groepen als 16 Horsepower (dit jaar helaas gestopt wegens teveel succes) en de Nederlandse groep At the Close of Every Day door in de serieuze seculiere poppodia. Tegelijkertijd is veel buitenlandstalige en Nederlandstalige muziek niet zozeer direct religieus, maar wel inhoudelijk goed te gebruiken in kerkdiensten. Ik denk bijvoorbeeld aan de teksten van Acda en de Munnik en Bløf (“*Hier is mijn kerk*”). De tijd is rijp voor *crossovers* tussen popmuziek en kerk. ‘*Take this soul and make it sing*’, zingt Bono in het nummer *Yahweh* op hun laatste CD *How to Dismantle an Atomic Bomb*. Daar waar de vroege kerk zich wijselijk aanpaste aan de Europese niet-christelijke cultuur ligt voor de ziel van het ontkerstende Europa een wereld aan swingende, ontroerende, aangrijpende, inspirerende, muziek voor het oprapen. Wie oren heeft, die hore.

Alle in dit artikel genoemde Elvis-gospels zijn te lezen en te beluisteren op de website www.elvisgospel.nl, onder: tekst en muziek. Voor de vertalingen geldt dat het werkvertalingen zijn, gemaakt door Fred Omvlee, tenzij anders vermeld.

Literatuur

- Doss, E.L., *Elvis Culture: Fans, Faith and Image*, Kansas 1999.
- Hemels, J.M.H.J. en Hoekstra, H.H., *Media en religieuze communicatie. Een uitdaging aan de christelijke geloofsgemeenschap*, Hilversum 1985.
- Marcus, G., *Mystery Train. De verbeelding van Amerika in de rockmuziek*. Amsterdam 1995.
- Niebuhr, H.R., *Christ and Culture*, New York 1951.
- Palmer, T., *All you need...de geschiedenis van de lichte muziek in de twintigste eeuw*, Bussum 1977.
- Rodman, G.B., *Elvis after Elvis: The posthumous career of a living legend*, London 1996.
- Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum 1976.
- Wessels, A., *Kerstening en ontkerstening van Europa – wisselwerking tussen Evangelie en cultuur*, Baarn 1994.
- Wilson, M., *Prayers of Elvis*, London 2002.

Muziek:

Elvis Presley, *Peace in the Valley, the complete gospel recordings*.

Religie en spektakel in het digitale tijdperk

Karen Pärna

In zijn essay *The Dispersed Sacred: Anomie and the Crisis of Ritual* (1997) beschrijft de Israëlische socioloog Gabriel Bar-Haim hedendaagse massaspektakels als seculiere vieringen, die grotendeels de traditionele religieuze rituelen in het Westen hebben vervangen. Volgens hem is het 'megaspektakel' een typische uiting van spiritualiteit in de consumptiemaatschappij – het concentreert zich op koopwaar (een product, beroemdheid, entertainment, enz.) die het onderwerp is van gedeelde fascinatie. Bewondering en opwinding worden door de massamedia gekanaliseerd en versterkt en bewerkt tot bruikbare artikelen. Het spektakel vormt een kader waarin individuen hun gevoelens vorm kunnen geven en rituelen kunnen uitvoeren die hen met anderen verbinden. Bar-Haim merkt op dat, als regel, het megaspektakel opduikt in tijden van sociale onzekerheid, wanneer mensen behoefte hebben aan collectieve troost en geluk. In een samenleving waar de marginalisering van de kerk een bepaalde existentiële leegte met zich mee heeft gebracht, is het spektakel een nieuwe, seculiere manier om met sociale kwetsbaarheid om te gaan, waarbij de structuur en functies die voorheen aan georganiseerde religies toevertrouwd waren, behouden blijven. Het spektakel biedt een gezamenlijke visie en eigen heilige ankers daarvan voor betekenisgeving.

Om Bar-Haims argument te parafraseren: in de vorm van grootse publieke evenementen worden religieuze gevoelens verplaatst van het domein van expliciet gedefinieerde, georganiseerde religies naar gebieden waar religiositeit zich impliciet manifesteert.¹ Terwijl formele religieuze gemeenschappen verzwakken, verschuift de locatie van zingeving naar de seculiere wereld, zij het in het kader van ideologieën, *lifestyles* of de commercie. De fundamenteel religieuze behoefte om zin te geven aan het bestaan en (ultieme) waarden in een gegeven heilige en transcendente entiteit te verankeren, blijft relevant. Deze vraag naar zin vindt haar antwoord onder meer in hyperbolische rages oftewel hypes. In het huidige digitale tijdperk is de collectieve euforie die de popularisering van het internet midden jaren negentig van de twintigste eeuw heeft gekenmerkt, een bijzonder tekenend voorbeeld van dergelijke massale vertoningen van emotie die de plaats van religie innemen.

Het internet, een religieus fenomeen?

De internethype was een spectaculaire viering van technologie en welvaart. Ook al was deze rage typisch kortstondig en liep zij uiteindelijk af met een sisser na een beurscrash in maart 2000, de dromen van het internettijdperk verwijzen naar een blijvende en basale menselijke behoefte. De techno-utopische gedachte die het internet associeerde

met beloftes van rijkdommen, comfort, verlichting en grenzeloze vrijheid, was een antwoord op de behoefte om verlossing te zoeken en betekenis aan het bestaan te geven. In een aantal opzichten heeft de internethype als een bron van ultieme betekenis gefunctioneerd, en we kunnen stellen dat dit verschijnsel een impliciet religieuze dimensie had. Met haar eigen heilige mythologie, uitgebreid geloofssysteem en collectieve vervoering bevatte de internetrage elementen die traditioneel met religie geassocieerd worden.

Van de 'information superhighway' toespraken van de voormalige Amerikaanse vice-president Al Gore tot de zeepbel van de dotcom aandelenbeurs, is de ideologie van het internet gedijd op (quasi)religieuze onderstromen en veelal gesteund op bijbelse verwijzingen.² Waar Gore's notie van de *Global Information Infrastructure* als 'the network of networks ... ultimately linking all human knowledge' (Gore 1998) slechts vage associaties met een alleroverstijgende entiteit oproept, hebben anderen meer expliciete verbanden gelegd tussen het internet en religieus denken. De redacteur van het Amerikaanse technologietijdschrift *Wired*, Kevin Kelly beschrijft zijn vuistregels voor het internetbedrijfsleven als de Tien Geboden (Kelly 1998) en computertechnologie en -specialisten als almachtige goden (Kelly 1999). Silicon Valley werd gezien als het land van melk en honing en haar inwoners als het Uitverkoren Volk (Kaplan 1999). Begrippen zoals verlichting, toewijding en verlossing werden bereidwillig in gebruik genomen in het vocabulaire van het internetethos. Ook werd het gebruikelijk om degenen die actief waren in de branche te profileren als zieners, evangelisten en profeten van een nieuw wereldbeeld en omarmden vele dotcom- en ICT-bedrijven in hun publiciteit de religieuze connotaties van een zeer hoopvolle en extatische retoriek.

Nochtans had de internethype geen expliciet religieuze agenda. De relatie tussen het internet en religie wordt zelfs als een vijandige gezien. Velen zijn geneigd om, in overeenstemming met de onttoveringsthese van Max Weber, te beweren dat de economie en de technologie van het internet als producten van de moderne ratio de tegenpolen zijn van wat men gewoonlijk onder religie verstaat. Net zoals internetspecialist Douglas Rushkoff dit medium als een 'geweldig wapen' (Rushkoff 2001) tegen religieuze dogma's ziet, hebben kerkleiders hun afkeuring geuit van het internet en de waarden en ambities die met de dotcom bedrijven verbonden waren.³ Wat was dan het doel waarmee deze nieuwe informatie- en communicatietechnologie met religie werd geassocieerd en wat is de betekenis van de bovengenoemde religieuze terminologie en analogieën?

Tot op zekere hoogte vormen de verwijzingen naar een toekomstig technoparadijs of de vergelijkingen tussen technologie en godheden retorisch gereedschap – het zijn bekende en passend emotieve middelen om bewondering en eerbied te verwoorden. Dus als *Newsweek* het succes van e-commerce verklaart door het internet als een 'marketer's nirvana' (Levy 1999) te beschrijven, is het doel om daarmee de emotionele betekenis van een ideale wereld adequaat weer te geven en niet zozeer om verbanden

met boeddhisme of hindoeïsme aan te geven. Maar zoals al eerder werd gezegd: het gebruik van religieuze terminologie en ideeën is hier vooral een teken van bepaalde *impliciet* religieuze gevoelens. Het is een middel om aan systemen van ultieme betekenis vorm te geven en zodoende een stelsel van richtlijnen voor zingeving vast te stellen. In zijn *Invisible Religion* (1974) gebruikt de socioloog Thomas Luckmann de term ‘ultieme betekenis’ of ‘relevantie’ om het houvast van de betekenissen en de waarden van een samenleving aan te wijzen. Het gaat om een raamwerk dat de samenleving overkoepelt en waarop men beroep doet om zich in de wereld te oriënteren en antwoorden te vinden op de existentiële vragen. Terwijl traditioneel religieuze dogma’s als een dergelijke betekenisgarantie functioneerden, werden er in de context van de internet-hype nieuwe mythes geconstrueerd om deze taak te vervullen. Hoewel niet noodzakelijk direct verbonden aan een georganiseerde religie, maakte dit nieuwe zingevingskader wel gebruik van de begrippen en woordenschat van deze tradities.

We kunnen de internethype als een bron van zin en betekenis aanvaarden en toch vraagtekens plaatsen bij de keuze om zingeving in de seculiere samenleving vanuit het perspectief van religie te benaderen. Inderdaad, als we religie gelijk stellen met haar georganiseerde vormen, dan is het een onvruchtbare onderneming om processen van zingeving die tijdens de internethype opdoken vanuit dit oogpunt te analyseren. Maar hanteren we de functionele definitie van religie en definiëren we net als Luckmann zingeving zelf als een essentieel religieuze bezigheid, dan blijft de (impliciet) religieuze benadering relevant. Volgens de functionele definitie speelt het wereldbeeld dat een samenleving overkoepelt een fundamenteel religieuze rol. Luckmann beschouwt het als een ‘elementaire sociale vorm van religie’ (Luckmann 1974: 53), die het mogelijk maakt om ervaringen een betekenis te geven en aldus het basale biologische niveau van het menselijk bestaan te overstijgen, te transcenderen.

Luckmanns idee van zingeving als een religieuze bezigheid weerspiegelt Émile Durkheims begrip van religie als een bron van sociale cohesie en als een stelsel van richtlijnen voor het begrijpen van de wereld. In zijn definitie van religie in *The Elementary Forms of Religion* (1995) verwijst Durkheim naar het sacrale als het ultieme referentiepunt waarvan alle betekenissen binnen een wereldbeeld afhankelijk zijn en dus reikt hij ons een substantieel criterium aan dat in Luckmanns religiebegrip ontbreekt. Volgens Durkheim worden verschijnselen als religieus geassocieerd als ze naar voorwerpen of domeinen verwijzen die het profane overstijgen. In het geval van de internethype werden de technologie en het netwerk van computers sacrale en transcendente connotaties toegeschreven. Voortbordurend op Luckmann en Durkheim kunnen we stellen dat de internetrage de basale religieuze functie vervulde van het verschaffen van een raamwerk voor existentiële redeneringen en het omgaan met de onzekerheden van het menselijke bestaan. Deze hype speelde zich af in een tijd van sociale anomie: een vage gewaarwording dat – zoals Anthony Giddens het in zijn *The Consequences of Modernity* (1990) zegt – ‘the world is not as it should be’. Het einde van de Koude Oor-

log, het aanbreken van een nieuw millennium en de opkomst van het 'informatietijdperk' brachten een gevoel van onbehaaglijkheid teweeg. De hype gaf een hoopvolle toekomstvisie als tegenwicht. Terwijl de hype intenser werd, de dotcom bedrijven verbijsterende opbrengsten genereerden en er steeds meer (ook academische) literatuur over de vele miraculeuze krachten van het medium verscheen, werd het internet *de* oplossing voor veel problemen. De massale liefde voor het internet groeide uit tot een veelomvattend systeem van impliciet religieuze overtuigingen over het vermogen van de technologie om een consumentenparadijs voort te brengen.

Impliciete religie

De term 'implicit religion' is afkomstig van de Britse theoloog Edward Bailey, die het in de jaren zestig gebruikte als aanduiding van vormen van emotionele betrokkenheid die wel bepaalde religieuze kenmerken heeft maar niet per se verbonden is met bestaande religieuze tradities. Bailey's begrip van impliciete religie is een verzameling van drie definities – toewijding, integratie en de vorming van ultieme, existentiële betekenissen (Bailey 1997). Dat wil zeggen, impliciete religie is een betekenisstelsel dat groepen integreert en zekerheid biedt. Bailey merkt op dat impliciete religie soms is gekanaliseerd door *expliciete* religie (in verwijzingen naar goden, gebruik van bijbelse beelden, enz.) maar het begrip is bijzonder interessant in discussies over zingeving buiten het domein van het expliciete. Bailey heeft het begrip toegepast op een aantal dagelijkse zaken. Hij analyseert bij voorbeeld het leven in de Engelse pub en laat zien dat dit een zingevende functie heeft met eigen rituelen, gedeelde waarden en een stelsel van eigen codes en gewoontes.

Studies op het gebied van impliciete religie horen thuis in de bredere context van interesse in manifestaties van (alternatieve) religie en spiritualiteit in politiek, populaire cultuur en privé-leven. De laatste jaren heeft het begrip impliciete religie aan stootkracht gewonnen en is het onderwerp geworden van veel onderzoek in religiestudies maar ook in sociologie, pedagogie en de zorg. Studies in impliciete religie zijn sterk doordrongen van de blijvende aanwezigheid van religieuze gevoelens in onze seculiere wereld. Toch rijst de vraag wat de redenen zijn voor deze nadruk op het impliciete van religie. Het is mogelijk dat het een uiting is van een opstandige wens om het sacrale binnen de meest profane contexten te plaatsen. Het zou ook kunnen verwijzen naar de hoop op erkenning van persoonlijke religieuze (christelijke) gevoelens in de seculiere wereld. Maar in het merendeel van het werk, dat onder andere in de *Journal of Implicit Religion* gepubliceerd wordt, wordt de term gehanteerd om religieuze activiteiten en sentimenten te bespreken die niet thuis horen in traditionele, georganiseerde en expliciet gearticuleerde religies – populaire cultuur, seculaire ideologieën, onze relatie met de natuur, enz.

Overigens suggereert het woord 'impliciet' niet automatisch vijandigheid ten opzichte van elementen van expliciete religies en evenmin het verwerpen van de kerk.

Het bijvoeglijk naamwoord betekent ook geen onderdrukking van gepassioneerde gevoelens en het brandmerkt deze vorm van religie ook niet als een surrogaat voor een meer zuiver soort religiositeit. Impliciete religie kan het beste omschreven worden als een intuïtieve (in een bepaalde zin opportunistische) fusie van een seculiere grondgedachte en traditioneel, vaak latent religieus gedachtegoed. Het is een existentieel zingingsmechanisme met het bovenmenselijke als fundament of garantie, maar zonder exclusieve verwijzingen naar een gedefinieerde religieuze orde.

Hier is het belangrijk om op te merken dat de reden waarom deze religievorm wordt geïdentificeerd als religie niet gelegen is in het gebruik van religieus idioom of metaforen. Van belang voor haar categorisering als religie is haar betekenis als een zingingsstelsel waarvan de centrale waarden verbonden zijn aan een gebeurtenis of kracht die de gewone menselijke ervaring overstijgt. Zich houdend aan de functionalistische benadering stelt de Nederlandse socioloog Meerten ter Borg dat religie als een abstract begrip (in tegenstelling tot *een* religie: een bepaalde denominatie of wereldreligie) gedefinieerd moet worden vanuit het perspectief van het zogeheten religieus probleem en de antwoorden daarop. Hieronder verstaat hij het bewustzijn van de beperkingen en onzekerheden van het menselijke bestaan. De rol van specifieke uitingen of instituten is minder relevant; wat telt is het geloof in een alles overstijgende tegenpool van het gewoon-menselijke als de oplossing voor de basale feilbaarheid van de mens (Ter Borg 1999). Volgens Ter Borg is dat de kern van alle vormen van religie. Hier ligt de gemeenschappelijke noemer van expliciete en impliciete religie – in hun functie om religieuze problemen te overwinnen, niet in de specifieke vormen die de oplossing zou kunnen hebben.

Het idee dat het sacrale zich niet exclusief in speciaal ontworpen religieuze domeinen hoeft te manifesteren, is door een aantal theoretici erkend. In *The Sacred and the Profane* (1987) schenkt de Roemeense historicus Mircea Eliade aandacht aan de paradox van de hiërofanie, de manifestatie van het sacrale. Waar het sacrale en het profane tot twee verschillende sferen behoren die elkaar per definitie uitsluiten, merkt hij op dat wat een samenleving als sacraal beschouwt, uiting vindt in zaken die in het dagelijkse bestaan aanwezig zijn: rotsen, bomen, bepaalde plekken of individuen. Op dezelfde manier kennen zelfs de meest gedesacraliseerde moderne individuen een speciale, 'crypto-religieuze' betekenis toe aan bepaalde plekken, voorwerpen of gebeurtenissen uit de persoonlijke geschiedenis. Eliade stelt dus vast dat het mogelijk is om het sacrale in het dagelijkse leven te vinden en dat religieuze activiteiten en gevoelens zich ook buiten officiële religieuze modellen kunnen voordoen. Het cruciale punt in zijn begrip van religie is niet haar specifieke locatie maar haar functie als een middel tegen chaos. Voor Eliade is de basale definitie van religie: een mechanisme dat betekenis schept door te verwijzen naar een sacrale orde.

We kunnen stellen dat Eliade religie identificeert als een semiotisch proces, waar betekenis gegarandeerd is door een collectief geconstrueerde ultieme betekenaar. Een

dergelijke notie van religie impliceert dat, afhankelijk van historische omstandigheden, de eigenlijke vorm van het sacrale kan veranderen en dat religie zelf metamorfoses kan ondergaan. Dit betekent dan dat er zoiets bestaat als een basale religie, die steeds nieuwe gedaantes aan kan nemen.

Inderdaad, de aanname dat 'religion seems destined to transform itself rather than disappear' (Durkheim 1995: 432), ligt in het hart van het begrip van impliciete religie. Dit rijmt met het idee dat onder anderen Thomas Luckmann and Robert Bellah hebben geuit, dat in plaats van de verwachte desacralisering van de moderne Westerse samenleving, secularisatie heeft geresulteerd in een verschuiving van religiositeit.

'Invisible religion', 'civil religion'

De studies van Luckmann en Bellah over religiositeit in de seculiere wereld hebben twee begrippen voortgebracht die een aantal parallellen hebben met impliciete religie: respectievelijk 'invisible' en 'civil' religion.

In *The Invisible Religion* stelt Luckmann dat, terwijl de essentie van religie als zingevingssysteem constant blijft, in de moderne samenleving het officiële geïnstitutionaliseerde religieuze model vervangen wordt door 'a radically subjective form of religiosity' (Luckmann 1974: 117). Zijn vooronderstelling is dat als zingeving per definitie een religieuze zaak is (alle processen van betekenisgeving gaan gepaard met het overstijgen van het biologische niveau van de mens), alle mensen ook per definitie religieus zijn. Dus is religie altijd in een onzichtbare vorm aanwezig, ook in zaken die niet noodzakelijk betrekking hebben op de bestaande, georganiseerde religies. Nu officiële religieuze modellen niet meer domineren, komen andere "thema's van ultieme betekenis" naar voren. Volgens Luckmann volgt deze vorm van religie een *pick and mix* principe – mensen construeren persoonlijke systemen van ultieme betekenis uit een assortiment van ideeën, vaak puttend uit de seculiere wereld. Meerdere, soms strijdige alternatieven voor het traditionele kerkelijke wereldbeeld zijn beschikbaar voor de moderne 'consument', die op zoek is naar een begrippenstelsel dat het beste bij zijn persoonlijke voorkeuren past. Luckmann bespreekt bijvoorbeeld de religieuze dimensies van 'familism' (de verering van het gezin), de cultus van het individu, het ethos van sociale mobiliteit en het democratische ideaal. Onzichtbare religiositeit is heterogeen en veranderlijk maar kan nooit uit de wereld verdwijnen, is Luckmanns conclusie.

Bellah's idee van 'civil religion' – een term die hij van J.J. Rousseau leent – is gebaseerd op een vergelijkbaar begrip van religie, als iets dat onderhevig is aan metamorfose. In het essay 'Civil Religion in America' (1970), waar hij het Amerikaanse patriottisme analyseert, beargumenteert hij het denkbeeld dat civiele religie een uiting is van universele religiositeit, gevormd door de Amerikaanse ervaring. Volgens Bellah hebben bepaalde plekken, gebeurtenissen en personen die in de Amerikaanse mythologie belangrijk zijn, een religieuze lading gekregen als transcendente garanties van de betekenissen en waarden van het Amerikaanse wereldbeeld. Als Rousseau's civiele religie een liberale versie van christelijke ethiek is, dan bevat Bellah's begrip ook

latente christelijke thema's, zoals verwijzingen naar God, beloning van deugdzaamheid en bestraffing van ondeugd. Hij trekt in civiele religie vergelijkingen tussen bijbelse verhalen en details uit de Amerikaanse geschiedenis, en ziet erin een gesecculariseerde versie van het traditionele christelijke gedachtegoed. Zo worden veteranenbegravingen, Memorial Day, de inwijding van de president en de American Way of Life geassocieerd met religieuze thema's, zoals martelaarschap, charismatisch leiderschap, evangelisme en het Beloofde Land. Bellah geeft de inauguratie van J.F. Kennedy als voorbeeld. Hij stelt dat, ondanks Kennedy's verwijzingen naar God, de Amerikaanse civiele religie gescheiden blijft van bestaande religies en er zo ultieme betekenis geput wordt uit het seculiere leven.

Conclusie. Waarom *impliciete* religie?

De internethype is een goed voorbeeld van een dergelijke herplaatsing van het religieuze in de moderne wereld. Het was een niet-geïstitutionaliseerde en seculiere vorm van religiositeit, die veelal dezelfde functies vervulde en veel van dezelfde kenmerken vertoonde als oudere religieuze tradities. Religiositeit werd geïmpliceerd in de verering van technologie, de veelbelovende verhalen van vooruitgang en economische groei, de rituelen van de aandelenbeurs, en de aanbidding van geld, consumptie en de geniale wetenschappers en zakenlui van het internet, haar 'golden boys'. Daarnaast vormde deze hype een gezamenlijk ethos en functioneerde hij als een integrerende kracht, die (ook al was het voor een korte periode) de samenleving onder de paraplu van een techno-utopische euforie samenbracht.

Maar hoe valt de benadering van de massale fascinatie voor het internet vanuit het specifieke perspectief van *impliciete* religie – en niet de bovengenoemde civiele of onzichtbare religie – te verklaren? Ten opzichte van deze twee heeft het begrip een aantal voordelen. Ten eerste, als Bellah's 'civil religion' vooral een popularisering van christelijke begrippen in een meer neutrale gedaante is, hoeft impliciete religie geen verbanden te leggen met de bestaande, georganiseerde tradities. Bijvoorbeeld, als Bellah een gegeneraliseerd begrip van God als de kern van de Amerikaanse civiele religie ziet, spelen in het geval van impliciete religie dergelijke begrippen geen onvervangbare rol. Ten tweede kan Luckmanns term 'onzichtbare' religie een verkeerde indruk geven van veel verschijnselen die een religieuze functie hebben. Bijvoorbeeld, de internethype was verre van onzichtbaar of onopvallend: deze hype was per definitie het object van veel publieke aandacht. Verder waren de overeenkomsten tussen conventionele religieuze uitingen en de gevoelens die de internetrage inspireerden duidelijk en werden ze door vele commentatoren die erbij betrokken waren erkend als religieus. De eventuele religieuze elementen van een dergelijke rage kunnen inderdaad vertroebeld zijn. Echter, ze zijn dan niet onzichtbaar, maar worden gesuggereerd of geïmpliceerd. Zeker in het geval van de massale euforie en commercieel spektakel die de internethype hebben gekenmerkt, kan het woord 'impliciet' een beter begrip bieden

van hedendaagse manifestaties van religiositeit.

Het Engelse *Centre for the Study of Implicit Religion and Contemporary Spirituality* (CSIRCS) organiseert een jaarlijks congres op het gebied van impliciete religie, zie: www.implicitreligion.org.

Noten

1. Recente voorbeelden van dergelijke spektakels uit de Nederlandse populaire cultuur zijn de begrafenis en herdenkingsdienst van de zanger André Hazes.
2. Gedurende zijn ambtstermijnen waren het internet en de kenniseconomie belangrijke thema's op Gore's politieke agenda. Hij heeft de term 'information superhighway' in vele toespraken gebruikt en hij promoveerde het internet in het specifiek als een medium dat de wereld dramatisch zou verbeteren. Bijvoorbeeld, in zijn toespraak voor de Internet/Online Summit in 1997 zegt Gore het volgende: '...now the Internet allows our civilization to take a quantum leap forward, dramatically changing the way we relate to [the] rapidly growing amount of knowledge that's ...accessible to people all over the world' (Gore 1997).
3. Zie bijvoorbeeld BBC News (2000, 23.04.) 'Bishop condemns dot.com values', waar de toenmalige aartsbisschop van Canterbury in Engeland, Dr. Carey het internet en het gerelateerde bedrijfsleven beschrijft als een bedreiging voor christelijke waarden. Zie ook BBC News (2000, 08.04.) 'Bishop warns of 'evil internet''.

Literatuur

- Bailey, E. (1997). *Implicit Religion in Contemporary Society*. Kampen: Kok Pharos.
- Bar-Haim, G. (1997). The Dispersed Sacred: Anomie and the Crisis of Ritual. In S. M. Hoover & K. Lundby (Eds.), *Rethinking Media, Religion, and Culture* (pp. 133-145). Thousand Oaks: Sage.
- Bellah, R. N. (1970). *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World*. New York, etc.: Harper & Row.
- Borg ter, M. (1999). What is religion? In Platvoet, J. G., & Molendijk, A. L. (Eds.), *The Pragmatics of Defining Religion*. (pp. 397-408). Leiden, etc.: Brill.
- Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life* (K. E. Fields, Trans.). New York, N.Y., etc.: The Free Press.
- Eliade, M. (1987). *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. (W. R. Trask, Trans.). San Diego, etc.: Harcourt.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Kaplan, D. A. (1999). Silicon Heaven. *Newsweek*. Vol. 133/24. pp. 48-52.
- Kelly, K. (1998) *New Rules for the New Economy: 10 Radical Strategies for a Connected World*. London, etc.: Penguin Books.
- Kelly, K. (1999) Nerd theology. *Technology in Society*, 21, 387-392.
- Levy, S. (1999). Wired for the Bottom Line. *Newsweek*. Vol 134/ 12. pp. 42-49.
- Luckmann, T. (1974). *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan.

